

**T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI**

**SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA KAPSAMINDA KARS İLİNİN EKONOMİK
KAYNAKLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ: TURİZM SEKTÖRÜ ÖRNEĞİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Üstüner BAKİ

**TEZ DANIŞMANI
YRD. DOÇ.DR. MEHMET DİKKAYA**

KARS 2008

İÇİNDEKİLER

Sayfa No:

ÖZET.....	I
ABSTRACT.....	II
ÖNSÖZ.....	III
KISALTMALAR LİSTESİ.....	IV
TABLolar LİSTESİ.....	V
GİRİŞ.....	2

BİRİNCİ BÖLÜM

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA: TEORİK ÇERÇEVE

1.1. KALKINMA İKTİSADININ ALT DİSİPLİNİ OLARAK

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA.....3

1.1.1. Kalkınma: Kısa Bir Giriş.....3

1.1.2. Sürdürülebilir Kalkınma: Kavramsal Çerçeve.....4

1.1.3. Sürdürülebilir Kalkınma: Tarihsel Süreç.....5

1.2. SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA İLE İLGİLİ YAKLAŞIMLAR.....8

1.2.1. Geleneksel Yaklaşımlar.....8

1.2.2. Yeni Ekonomik Yaklaşımlar.....9

1.3. EKONOMİK BÜYÜME VE KALKINMA KAVRAMLARI ARASINDAKİ

ANLAMSAL İLİŞKİ.....10

İKİNCİ BÖLÜM

TURİZM: GENEL BAKIŞ

2.1. TURİZMİN TANIMI 12

2.2. TURİZM ÇEŞİTLERİ 13

2.2.1. Katılan Kişi Sayısına Göre Turizmin Çeşitleri 13

2.2.2. Katılanların Sosyo-Ekonomik Durumlarına Göre Turizm Çeşitleri 14

2.2.3. Ziyaret Edilen Yere Göre Turizm Çeşitleri 15

2.2.4. Katılanların Amaçlarına Göre Turizm Çeşitleri 15

2.3. TURİZMİN SOSYO-EKONOMİK ETKİLERİ 18

2.3.1. Turizmin Ödemeler Dengesi Üzerindeki Etkisi	19
2.3.2. Turizmin Fiyatlar Genel Seviyesine Etkisi.....	19
2.3.3. Turizmin Gelir Etkisi.....	20
2.3.4. Turizmin İstihdam Artışı Etkisi	20
2.3.5. Turizmin Çevreye Etkisi.....	20
2.3.6. Turizmin Sosyal Çevre Üzerine Etkisi	21
2.3.7. Turizm Sektörünün Diğer Sektörlere Etkisi.....	21
2.4. TURİZMDE TAŞIMA KAPASİTESİ	22
2.5. SÜRDÜRÜLEBİLİR TURİZM.....	23

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KARS EKONOMİK KAYNAKLARININ ANALİZİ VE TURİZM POTANSİYELİNİN KULLANILMASI

3.1. TARIM VE HAYVANCILIK SEKTÖRÜ.....	25
3.1.1. Tarım Sektörüne Genel Bakış	25
3.1.2. Hayvancılık Sektörüne Genel Bakış	29
3.2. SANAYİ SEKTÖRÜ	38
3.2.1. Kars Sanayisinin Genel Çerçevesi	38
3.2.2. Organize Sanayii Bölgesinde Yer Almayan İşletmeler	38
3.2.3. Kars Organize Sanayi Bölgesi	42
3.2.4. İldeki Küçük Sanayi Siteleri	45
3.2.5. Kars Besi Organize Sanayi Bölgesi.....	45
3.3. MADENCİLİK	45
3.4. ORMANCILIK FAALİYETLERİ.....	46
3.5. HİZMETLER SEKTÖRÜ.....	47
3.5.1. İç Ticaret	47
3.5.2. İthalat ve İhracat.....	47
3.5.3. El Sanatları.....	48
3.6. KARS İLİ TURİZM POTANSİYELİ.....	48
3.6.1. Kaleler	48
3.6.2. Camiiler	52
3.6.3. Köprüler	55
3.6.4. Hamamlar.....	56

3.6.5. Kùltür Varlıkları.....	57
3.6.6. Kars Evleri	59
3.6.7. Şehitlikler	61
3.6.8. Ani Ören Yeri.....	64
3.6.9. Ani Ören Yeri'nin Çevresindeki Kültürel Miras	72
3.6.10. Kars Kent Merkezi Dışındaki Yapılar	75
3.7. KARS'IN TURİZM POTANSİYELİNİ KULLANMA BECERİSİ	81
3.7.1. İnanç Turizmi	81
3.7.2. Kış Turizmi	81
3.7.3. Endemik Bitki Turizmi	83
3.7.4. Kuş Gözlemciliği (Ornitoloji)Turizmi.....	83
3.7.5. Yayla Turizmi	84
3.7.6. Kongre Turizmi.....	84
3.7.7. Av Turizmi	85
3.8. İL TURİSTİK TESİS VE SEYAHAT ACENTELEİ POTANSİYELİ.....	85
3.9. TURİSTİK TESİSLERDE KONAKLAYAN TURİSTLERİN ÜLKELERE	
GÖRE DAĞILIMI (KARS VE TÜRKİYE KARŞILAŞTIRMALI)	89
3.9.1. Sayılarla Kars İlini Ziyaret Eden Turistler	89
3.9.2. Türkiye 'ye Gelen Turistlerle İlgili Sayısal Veriler	95
3.9.3. Kars Turizm Gelirleri.....	96
3.10. KARS İLİ KAMU GELİR VE HARCAMALARINA GÖRE	
GENEL DEĞERLENDİRMESİ.....	98
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	104
KAYNAKÇA.....	116
EKLER	120
ÖZGEÇMİŞ.....	128

ÖZET

Sürdürülebilirlik kavramı son yıllarda en çok konuşulan ve gündem oluşturan bir terim haline gelmiştir. Sürdürülebilirlik, belirli bir ekosistemin ya da sürekliliği olan herhangi bir sistemin kesintisiz, bozulmadan, aşırı kullanımla tüketilmeden, ana kaynaklara aşırı yüklenmeden sürdürülebilmesi olarak bilinmektedir. Dolayısıyla sınırlı olan kaynakların şimdiki ve gelecekteki nesillerin ihtiyaçlarının kullanılmasında etkin kullanılması gerekmektedir.

Bu çalışmada, jeopolitik konumuyla Türkiye'nin serhat şehirlerinden biri olarak Kafkasya'ya açılan, geçmişi milattan önceki yıllara dayanan, geçmişte il savunmasında kahramanca direniş göstererek Gazi unvanını hak etmiş, bunun getirdiği zengin tarih ve kültür birikiminin yanı sıra ekolojik ve doğal değerler açısından da büyük çekicilik gösteren Kars ili ekonomik kaynakları, başta turizm olmak üzere sürdürülebilir kalkınma çerçevesinde ele alınmıştır. Öncelikle sürdürülebilir kalkınma, sürdürülebilir turizm ve turizmin teorik çerçevesi çizilmiş daha sonra ise il ekonomik kaynaklarının genel durum değerlendirilmesi yapılmıştır. Çalışmanın sonucunda, ilde tarım ve hayvancılık sektörlerinin çözümü bekleyen sorunlarına rağmen il nüfusunun önemli bir geçim kaynağı olarak ön plana çıktığı; kent sanayisine bakıldığında ise önemli ölçüde gelişme gösteremediği saptanmıştır. Hizmetler sektörünün alt sektörü olan turizmin ise il ekonomik kalkınmasında etkili bir faktör olarak gelecek vaat eden bir sektör olduğu; inanç turizmi, kış turizmi, eko turizm Kars ili turizminde çeşitlilik sağlayan turizm türleri olarak saptanmış ve çeşitli öneriler getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sürdürülebilir Kalkınma, Sürdürülebilir Turizm, Kars

ABSTRACT

Sustainability has become much debated in recent years. Sustainability implies uninterrupted, undeformed, over usage, certain eco-system. Therefore, an efficient usage of limited resources is necessary for the needs of current and prospective generations.

In this study, we especially investigated tourism, economical resources of the city of Kars which a border city of Turkey with a history date in back to prec-historical ages and deserved the title of Veteran for her exploits in the war of independence. In the first place, we drove a theoretical picture of development sustainable tourism and tourism. Then, we made a general evaluation of the city's economical resources.

At the end of this study, we found that although every culture and cattle breeding have a lot of problems, they are still primary means of living in Kars. Tourism, a subbranch services sector, is a promising sector in the city's development, religion tourism, eco tourism and winter tourism.

Key words: Sustainable Development, Sustainable Tourism, Kars.

ÖNSÖZ

Uzun yıllar uzakta bulunduğum, doğduğum ve çocukluğumun geçtiği, ve hizmet etme düşüncesi içinde olduğum Kars ili bu çalışmaya başlamama neden olmuştur. Bu alanda çalışma yapmamın benim için faydalı olacağını belirten ve beni bu konuda cesaretlendiren ise Mehmet DİKKAYA olmuştur. Çalışmayı yaparken konuyla ilgili kitap ve makalelere ulaşmak için üniversitelerin kütüphanelerinden ve özellikle çevrimiçi bilgi kaynaklarından yararlanılmıştır. Yine kaynak toplamak için sektörlerin bağlı bulunduğu Turizm İl Müdürlüğü, Tarım İl Müdürlüğü, Sanayi ve Ticaret İl Müdürlüğü gibi kamu kurumları ile Ticaret ve Sanayi Odası, SÜRKAL gibi sivil toplum kuruluşlarına müracaat edilmiştir. Kamu ile yapılan veri alışverişinde sorun yaşanmamasına rağmen otel işletmelerinden veri toplamada sıkıntı yaşanmıştır.

Diğer araştırma ve araştırmacılara Kars'la ilgili toplu bir analiz sunma amacıyla başlamış olduğum bu çalışmada, bana her türlü konuda yardımını esirgemeyen başta danışmanım Mehmet DİKKAYA olmak üzere, arkadaşım Deniz ÖZYAKIŞIR'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Üstüner BAKİ

Kars,2008

KISALTMALAR VE SEMBOLLER

AB	: Avrupa Birliği
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
BM	: Birleşmiş Milletler
FAO	: Gıda ve Tarım Örgütü
FIS	: International Ski Federation (Uluslararası Kayak Federasyonu)
GSYİH	: Gayrisafi Yurtiçi Hâsıla
H.	: Hicri
ILO	: Uluslararası Çalışma Örgütü
KATB	: Kars-Ahalkelek-Tiflis-Bakü
M.	: Miladi
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
OECD	: Organisation for Economic Co-operation and Development (Ekonomik İşbirliği Ve Kalkınma Örgütü)
OSB	: Organize Sanayi Bölgesi
ÖKA	: Önemli Kuş Alanları
SPA	: Salus Per Aquam (Sudan Gelen Sağlık)
STK	: Sivil Toplum Kuruluşları
TOBB	: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TURSAB	: Türkiye Seyahat Acentaları Birliği
UNEP	: Birleşmiş Milletler Çevre Programı
UNESCO	: Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü
UNIDO	: Birleşmiş Milletler Sinaî Kalkınma Teşkilatı
WCED	: Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu
WHO	: Dünya Sağlık Örgütü
WWF	: World Wild Fund for Nature (Doğal Hayatı Koruma Vakfı)

TABLO LİSTESİ

	<u>Sayfa No:</u>
Tablo 3.1: Kars'ta Arazi Dağılımı (2007).....	26
Tablo 3.2: Tarım Alanlarının Ekilen Bitki Türüne Göre Dağılımı (1995-2006).....	26
Tablo 3.3: İl Tarımsal Ürünlerinin Grup Halinde Üretim Değerleri (1995-2006).....	27
Tablo 3.4: Kars İli Hayvan Varlığı (1995-2006).....	31
Tablo 3.5: İlde Mevcut Sağmal Sığır Sayıları ve Süt Üretimi (2007).....	33
Tablo 3.6: Kars İlinde Faaliyet Gösteren Ruhsatlı Mezbahalar ve Kapasiteleri (2007).....	34
Tablo 3.7: Kesilen Hayvan Türleri, Sayıları ve Ağırlıkları (2007).....	35
Tablo 3.8: Kars İli Tavuk ve Yumurta Üretimi (2007).....	36
Tablo 3.9: Kovan Mevcudu ve Bal Üretimi (2007).....	37
Tablo 3.10: Yıllar İtibariyle Şeker Üretimi (2004-2007).....	39
Tablo 3.11: Şeker Fabrikası Yan Ürünleri Üretimi (2004-2007).....	39
Tablo 3.12: Organize Sanayi Bölgesinde Faaliyette Bulunan Tesislere Ait Kapasite ve İstihdam Rakamları (2007).....	43
Tablo 3.13: Kars Esnaf Ve Sanatkârlar Odalar Birliği'ne Bağlı Oda Başkanlıkları (2008).....	44
Tablo 3.14: İl Merkez ve İlçelerindeki Küçük Sanayi Sitesi Esnafı (2008).....	45
Tablo 3.15: Turizm İşletme Belgeli Tesisler (2007).....	86
Tablo 3.16: Turizm Yatırım Belgeli Tesisler (2007).....	87
Tablo 3.17: İptal Edilen Turizm Yatırım Belgeli Tesisler (2007).....	87
Tablo 3.18: Belediye Belgeli Tesisler (2007).....	88
Tablo 3.19: Kars İli TURSAB'a Bağlı Seyahat Acenteleri (2007).....	88
Tablo 3.20: OECD Ülkelerinden Kars İlini Ziyarete Gelen Yabancı Turistler (2000-2006).....	89
Tablo 3.21: Diğer OECD Ülkelerinden Kars'a Gelen Ziyaretçi Sayıları (2000-2006).....	90
Tablo 3.22: Doğu Avrupa Ülkelerinden Kars'a Gelen Ziyaretçi Sayıları (2000-2006).....	90

Tablo 3.23: Afrika Kıtası Ülkelerinden Kars İlini Ziyaret Eden Turist Sayıları (2000-2006).....	91
Tablo 3.24: Batı Asya Kıtası Ülkelerinden Kars İlini Ziyaret Eden Turist Sayıları (2000-2006).....	91
Tablo 3.25: Güney Asya Ülkelerinden Kars İlini Ziyaret Eden Turist Sayıları (2000-2006).....	92
Tablo 3.26: Kuzey, Orta ve Güney Amerika Ülkelerinden Gelen Ziyaretçiler (2000-2006).....	92
Tablo 3.27: Toplam Olarak Ülkelerden Kars'a Gelen Ziyaretçiler (2000-2006).....	93
Tablo 3.28: Kars İli Turizm İşletme Belgeli Tesislerde Konaklama ve Geceleme Sayıları (2000-2006).....	93
Tablo 3.29: Turizm İşletme Belgeli Tesislerde Ortalama Kalış Süreleri ve Doluluk Oranı (2000-2006).....	94
Tablo 3.30: Belediye Belgeli Tesislerde Konaklayan Turist Sayıları (2004-2006).....	95
Tablo 3.31: Kars Müzesi Ziyaretçi Sayıları ve Bilet Satış Gelirleri (2000-2006).....	97
Tablo 3.32: Ani Ören Yeri Ziyaretçi Sayıları(2000-2007).....	98
Tablo 3.33: Kars'ta İktisadi Faaliyet Kollarına Göre Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla (2001).....	99
Tablo 3.34: Kars İli Tarım, Sanayi ve Turizm Kamu Yatırım Tutarları (2003-2007).....	100
Tablo 3.35: Kars Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü Ödenekleri (2005-2007).....	101
Tablo 3.36: İl Kurumlar Vergisi Mükelleflerinin Şirket Nevilerine Göre Dağılımı (2007).....	102
Tablo 3.37: Bazı Vergi Türlerinin Dağılımı (Aralık 2007).....	102
Tablo 3.38: Kars İli Vergi Gelirleri Tahakkuk ve Tahsilât Cetveli (2006-2007).....	103

GİRİŞ

Uzun yıllardan beri özellikle gelişmekte olan ülkelerde ekonomik büyüme ve kalkınma amacının gerçekleşmesine en müsait sektör olarak sanayi sektörü kabul edilmiş diğer sektörler ise göz ardı edilmiştir. Ancak, bir ülkede sanayileşmenin önemini ve sanayileşmenin getirdiği dinamizmi inkâr etmeden bölgesel potansiyeller dikkate alınarak hizmetler sektörünün ön plana çıkarılması, gelişmede sürükleyici sektör olabilmesi de mümkündür.

Bir hizmet sektörü olan turizmin, tüm dünya genelinde çok büyük bir hızla gelişme gösterdiği görülmektedir. Aynı şekilde ülkemizde özellikle 1980'li yıllardan itibaren liberalleşme ve dışa açılma politikalarına bağlı olarak turizmde önemli gelişmeler yaşanmıştır. Tabii bütün bu gelişmeler doğal kaynaklarla birlikte bir takım unsurların optimal ölçüde bir araya getirilmesi ile mümkündür. Yani mevcut ekonomik faktörler etkin olarak kullanılmalı, bu faktörlerin israfının önüne geçilmeli gelecek nesillerin bu faktörlerden mahrum bırakılmamalıdır.

İşte bu noktada 1987 yılında Norveç Başbakanı Gro Harlem Brundtland başkanlığında faaliyetlerini sürdüren " *Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu*" (WCED)'nin Oslo'daki raporunda açıklanıp kullanılmaya başlanan "Sürdürülebilir Kalkınma" kavramı gündeme gelmiştir. Brundtland Raporunda ekonomi, içinde bulunduğu çevreden ayrı görülmeyen, ikisi arasında karşılıklı bir bağımlılık ve etkileşimin varlığını savunan bir anlayışla ortaya konulmaktadır. Bu raporda sürdürülebilir kalkınma "bugünün ihtiyaçlarını karşılarken, gelecekteki kuşakların imkânlarını kısıtlamayacak, kendi ihtiyaçlarını karşılama yeteneklerini daraltmayacak bir kalkınma tarz ve sürecinin benimsenmesi" demektir

İnsanlık tarihinin başlangıcından bugüne değin beşer doğal kaynakları, kendi gereksinimleri doğrultusunda kullanmış, bu süreçle birlikte çevreyi etkilemiş ve çevreden de etkilenmiştir. İnsan-doğa ilişkilerine bu açıdan bakıldığında, ortaya çıkan tüm ekolojik problemler, sınırsız insan ihtiyaçlarının karşılanması için doğanın bilinçsizce kullanılmasından ortaya çıkmaktadır. Nitekim insan, bu ihtiyaçlarının karşılanması sürecinde, gerek duyduğu hammaddelerin sağlanması, mal ve hizmetlerin üretimi-tüketimi ve daha sonra doğaya atık olarak aktarılması aşamalarının her birinde doğaya önemli ve geri dönülemez zararlar vermektedir.

Ülkemiz gibi gelişmekte olan ülkelerde kaynaklar fiziki ve beşeri faktörlerin yetersizliği nedeniyle etkin olarak kullanılamamakta dolayısıyla hem çevre hassasiyetini hem

de kalkınmayı bir arada yürütebilmek için "sürdürülebilir kalkınmanın" benimsenmesi ve önemsenmesi gerekli olmaktadır.

Bu tez çalışmasında diğer çalışmada sürdürülebilir kalkınma kavramı Kars ili ekonomik faktörleri analizi açısından ele alınacaktır. Temel hipotezimiz il ekonomik kaynaklarının özellikle de turizm potansiyelinin ilin sürdürülebilir kalkınmasında bir faktör olup olmadığını belirlemek ve şayet kalkınmada sürdürülebilirliği sağlamada bu kaynaklar yeterli ve etkin değilse mevcut sorunların tespit edilip çözüme kavuşturulması için önerilerde bulunabilmektir. Dolayısıyla araştırmamız Kars İli'nin tarım, sanayi, hizmetler sektörü ile alt sektörleri olan turizm, ticaret, inşaat ve finans hizmetleri ile il maliyesini kapsamaktadır. Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde sürdürülebilir kalkınma kavramının neyi ifade ettiğinden, ekonomik büyüme kavramı ile olan yakın bağlantısından, kronolojik olarak hangi süreçlerden geçtiğinden ve tez konusunun merkezini oluşturan turizmde sürdürülebilirlik kavramlarından bahsedilecektir.

İkinci bölümde turizmin tanımı ve katılan kişi sayısına, katılanların sosyo-ekonomik durumlarına, ziyaret edilen yere ve katılanların amaçlarına göre turizm çeşitlerinin neler olduğu açıklanacaktır. Bunun akabinde turizmde taşıma kapasitesi ve turizmin sosyo-ekonomik etkilerinden bahsedilecektir.

Üçüncü bölüm de ise tez çalışmasının amacına uygun olarak ilin tarım, sanayi, hizmetler sektörü ve alt sektörleri olan turizm, ticaret, inşaat ve finansman potansiyellerinin son yıllardaki mevcut durum analizi; kamu ve özel sektör kurumlarında ve sivil toplum örgütlerindeki yetkililerle yapılan görüşmeler, toplanan istatistikî bilgiler ve daha önceden yapılmış çalışmalardan (rapor, kitap vb) derlenen bilgiler yardımıyla yapılacaktır.

Tezin sonuç kısmında ise elde edilen veriler ışığında Kars ili sektörel bazda -özellikle turizm sektörü- sürdürülebilir kalkınma çerçevesinde genel olarak değerlendirilmiş ve ulaşılan sonuçlar yorumlanarak önerilerde bulunulacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA: TEORİK ÇERÇEVE

1.1. KALKINMA İKTİSADININ ALT DİSİPLİNİ OLARAK SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA

Sürdürülebilir kalkınma, özünde “kalkınma” kavramının bir türevi olarak ekonomi-politik düzlemdeki yerini aldığı için öncelikle kalkınma kavramına yönelik kısa bir çerçeve çizilmesinde yarar vardır.

1.1.1. Kalkınma: Kısa Bir Giriş

Kalkınmanın anatomisine baktığımızda, kalkınmanın; II. Dünya savaşı sonrası şekillenen dünya ekonomisinde, ekonomik olarak toparlanma süreci yaşamak isteyen ülkelerin (özellikle az gelişmiş ülkelerin) başvurdukları ekonomik bir paradigma olarak karşımıza çıktığını görmekteyiz. Kalkınma, özellikle 1950 ve 1960’lı yıllarda “moda” bir kavram olarak kullanılmakla birlikte bağımsızlığına yeni kavuşan ülkeler tarafından batılı sanayileşmiş ülkelere yaklaşmanın da bir yolu olarak görülmüştür.

Zira Başkaya’nın da belirttiği gibi, 1950 ve 1960’lı yıllarda gerek yeni bağımsızlığına kavuşan ülkeler de gerekse daha önceki dönemlerde bağımsız olan ülkelerde kalkınmaya yönelik oldukça iyimser beklentiler söz konusu olmuştur. Söz konusu ülkelerin seçkin yöneticileri kalkınmanın, sanayileşmiş ülkeleri yakalamanın ve onların zenginliğine ortak olmanın mümkün olduğunu iddia etmişlerdir (Baskaya, 2000:35). İşte, kalkınma kavramı böyle bir beklenti içerisinde hem sözkonusu ülkelerin hem de Birleşmiş Milletlerin gündeminde kendisine yer bulmuştur. Ancak bu gündem 1980’den itibaren değişmiş ve bir zamanların moda kavramı olan kalkınma çekiciliğini tamamen yitirmiştir. 1980’li yılların başından itibaren kalkınma politikaları terk edilmiş ve onun ikamesi olarak neo-liberal politikalara işlerlik kazandırılmıştır.

Oysa iktisadın bir alt disiplini olarak ortaya çıkan “kalkınma iktisadı”, geliştirdiği çeşitli teori ve stratejilerle geniş bir etki alanı yaratmıştı: Bunlar arasında

en dikkat çekici olanları Harrod-Domar modeli, Nurkse'nin kısır döngü çemberi, Rostow'un iktisadi büyüme aşamalarıdır. Kalkınma strateji olarak da göze çarpanlar; ithal ve ihracat ikamesine dayanan stratejiler olmuştur.

Kalkınmaya ilişkin yapılan bu çerçeveden hareketle çalışmamızın konusu olan ve aynı zamanda kalkınmanın türevi niteliğindeki “sürdürülebilir kalkınma” olgusuna giriş yapılabilir.

1.1.2. Sürdürülebilir Kalkınma: Kavramsal Çerçeve

Sürdürülebilir kalkınma kavramının semantik (anlambilimsel) arka planına bakıldığında; söz konusu kavramın Birleşmiş Milletlerin (BM) görevlendirmiş olduğu Brundtland Komisyonunun çabalarıyla ortaya çıktığını ve “Sustainable Development”, olarak uluslararası literatürde yer aldığı görülmektedir. Türkçeye sürdürülebilir kalkınma olarak geçen bu kelime, beraberinde çeşitli tartışmaları da getirmiştir. Çünkü bazı uzmanlar, bu kavramın Sustainable Development kavramına yüklenen anlamı yeterince açıklayamadığını düşünmektedirler. Bu konuda çalışan birçok bilim adamı, Sustainable Development kavramını değişik şekillerde Türkçeleştirmişlerdir. “Kendini Besleyen Gelişme”, “Çevre Korunmalı Kalkınma”, “Sürekli Kalkınma” gibi değişik Türkçe karşılıklar değişik uzmanlarca kullanılmaktadır. Ne var ki, bu konuda asıl önemli olan, değişik ifadeler altında kavrama yüklenen anlamın aynı olmasıdır (Serel, 1993: 84).

Sürdürülebilir kalkınma kavramı, Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu (WCED) tarafından 1987’de yayımlanan “Ortak Geleceğimiz Raporu”nda ekolojik ve toplumsal sürdürülebilirliği de kapsayacak bir biçimde ele alınmış ve kavramsallaştırılmıştır. Bu rapor bağlamında sürdürülebilir kalkınma olgusu, iki temel üzerinde oturtulmuştur. Bunlardan birincisi kalkınmada doğal kaynak ve çevrenin korunması ikincisi ise gelişmekte olan ülke insanının temel ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Böylece sürdürülebilir kalkınmanın temel amaçları da şu şekilde ortaya çıkmış olmaktadır (Han ve Kaya, 2002:279,280-281):

- Büyümenin yeniden canlandırılması
- Büyümenin niteliğinin değiştirilmesi

- Gıda, enerji, su ve sağlık alanlarında toplumun temel ihtiyaçlarının sağlanması
- Sürdürülebilir bir nüfus artışının sağlanması
- Kaynak rezervinin korunması ve değerinin yükseltilmesi
- Teknolojinin yeniden yönlendirilmesi ve yönetimi
- Karar verme süreçlerinde çevre ve ekonominin birleştirilmesi

Sürdürülebilir kalkınma, gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılayabilme imkânlarını tehlikeye atmadan bugünkü neslin ihtiyaçlarını karşılamak, şeklinde tanımlanmaktadır. Daha genel bir tanımla, sürdürülebilir kalkınma, insanın etkileşimde bulunduğu ya da bulunmadığı çevrenin bozulmadan veya değiştirilmeden korunarak, kültürel bütünlüğün, ekolojik süreçlerin, biyolojik çeşitliliğin ve yaşamı sürdüren sistemlerin sürdürüldüğü ve aynı zamanda tüm kaynakların ziyaret edilen bölgedeki insanların ve turistlerin ekonomik, sosyal ve estetik ihtiyaçlarını doyuracak şekilde ve gelecek nesillerin de aynı ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri biçimde yönetildiği bir kalkınma şeklidir (Çavuş ve Tanrısevdi, 2000:153) Sürdürülebilir kalkınma kavramının *“bugünün ihtiyaçlarını, gelecek kuşaklarında kendi ihtiyaçlarını karşılayabilme olanağından ödün vermeksizin karşılamak”* şeklinde tanımlandığını vurgulayan Başkaya, bu şekildeki bir kalkınmanın gelecek kuşaklara karşı haksızlık yapılmamasını zorunlu kıldığını belirtmektedir (Başkaya, 2000:214).

Demir ve Çevirgen’in aktardığına göre de sürdürülebilirlik, *“insan nüfus faaliyetleri ile birlikte onların doğal, sosyal ve kültürel çevreleri arasında uyumun bulunduğu bir denge durumudur”* şeklinde ifade edilmektedir (Aktaran: Demir ve Çevirgen, 2006: 95).

1.1.3. Sürdürülebilir Kalkınma: Tarihsel Süreç

Sürdürülebilir kalkınmanın nereden ortaya çıktığını araştırmak için gelişimine ve uluslararası konferanslara bakmak gerekir. Çevre sorunlarının tüm insanlık açısından giderek çok önem kazanması konuya uluslararası düzeyde duyulan ilginin ve çözüm arayışlarının da hızlı artmasına neden olmuştur. Özellikle sanayileşme, nüfus, çevre tahribatı, gıda tüketimi ve doğal kaynak kullanımını arasındaki dinamik

ilişkileri analiz etme ve yeni bir model yaratma konusunda çalışmak için komisyonlar kurulmuştur.

Son yıllarda, sürekli artan nüfus, kıyı alanlarına yeni kurulan turistik tesisler, endüstriyel gelişmeler çevreyi önemli ölçüde büyük oranda etkilemektedir. Çevre problemlerinin tespit edilmesi ve bu sorunların çözüme kavuşturulması ve çevrenin sürdürülebilirliğini sağlamak amacıyla, toplumun bilinçlendirilmesi, ciddi kontrol mekanizmaları ve entegre kıyı alanları yönetiminin geliştirilmesi hususları gündeme gelmiştir.

1960'lerden sonra yapılan her türlü yatırım faaliyetinin, çevreye duyarlı olmasına dikkat edilmeye başlanmıştır. 1968 yılında Paul Ehrlich, nüfus ile kaynak istismarı ve çevre arasındaki bağlantıları içeren "Nüfus Patlaması" adında bir kitap yayınlamıştır.

1972 yılında Stockholm'de Birleşmiş Milletler İnsan ve Çevre Konferansı gerçekleştirilmiştir. Bu konferansta ekonomik kalkınmanın durdurulamayacağı, doğaya uyumlu daha az zarar veren bir şekilde gerçekleştirilebileceği düşüncesi iyice yaygınlaştırılmıştır. Sürdürülebilir kalkınma kavramı ilk kez bu konferansla ortaya atılmıştır.

1976 yılında Kanada'nın Vancouver kentinde Habitat I İnsan Yerleşimleri Konferansı yapılmıştır. Birleşmiş Milletler bu konferansla örgüte bağlı diğer kuruluşlar (FAO, WHO, ILO, UNESCO, UNEP, UNIDO) aracılığıyla ülkelerin çevre projelerinin yürütülmesi ve çevre sorunlarının çözümünü gerçekleştirmek için bölgesel ve uluslar arası fonlar kurup bu fonlara katkıda bulunmaya başlamıştır.

1984'de Üçüncü Dünya Ağı (Third World Network), Penang Tüketiciler Birliği tarafından "Üçüncü Dünya: Kalkınma mı Kriz mi?" adlı uluslararası bir konferans sırasında kurulmuştur. Bunun amacı, Güney ülkelerinin ekonomi, kalkınma ve çevre ile ilgili faaliyetlerini duyurmak olmuştur.

1986'da Ottawa'daki Çevre ve Kalkınma Konferansında sürdürülebilir kalkınmanın birbirine çok yakın iki koruma fikrini taşıdığı hatırlatılmıştır (Yavuz ve Zığındere, 2000:328).

1987 yılında Norveç Başbakanı Gro Harlem Brundtland başkanlığında faaliyetlerini sürdüren Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonunun Oslo'daki raporunda açıklanıp kullanılmaya başlanmıştır. Brundtland Raporunda ekonomi

içinde bulunduğu çevreden ayrı görülmeyen, ikisi arasında karşılıklı bir bağımlılık ve etkileşimin varlığını savunan bir anlayışla ortaya konulmaktadır. Sürdürülebilir kalkınma; en öz ifadeyle, “bugünün ihtiyaçlarını karşılarken, gelecekteki kuşakların imkânlarını kısıtlamayacak, kendi ihtiyaçlarını karşılama yeteneklerini daraltmayacak bir kalkınma tarz ve sürecinin benimsenmesi” demektir (Toprak, 2006:148).

1992 yılında Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı Brezilya'nın Rio de Jenerio kentinde yapılmıştır. Bu konferansa 179 ülkenin devlet başkanları ve 166 ülkeden 18 bin katılımcı katılmış, 400 bin ziyaretçi izlemiştir. Bu itibarla bu tarihe kadar yapılan en büyük çevre toplantısı olma özelliğini taşımaktadır. Rio'daki zirvenin en önemli 5 sonucundan biri olan Gündem 21 belgesi sürdürülebilir kalkınma konusunda uluslararası işbirliği ve koordinasyonu sağlamaya yönelik bir eylem programı niteliğinde olup, konferansın gündeminde sürdürülebilir kalkınma, yoksulluk, nüfus sorunu, çevre, sağlık, eğitim, finansal kaynaklar, teknoloji transferi gibi konular mevcuttur (Gürcü, 1993: 41).

1996 yılında ise Birleşmiş Milletler İnsan Yerleşimleri Konferansı İstanbul'da *Habitat II Kent Zirvesi* yapılmıştır. Konferansta özellikle sivil toplum anlayışına önem verilmiş, gönüllü kuruluşların sürdürülebilir kalkınma ve yaşamda önemli rol aldıkları ve desteklenmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bunun yanında dünya ekonomisinin küreselleşmesi, kalkınma sürecinde avantaj ve rekabetin yanında belirli riskleri ve belirsizlikleri de taşıdığını belirten İstanbul Deklarasyonunda 25 yıl sonra dünyadaki köylerin, kasabaların ve şehirlerin sürdürülebilir kalkınmayı gerçekleştirecek strateji ve yaklaşımları içeren Yerleşim Gündemi kabul edilmiştir (Yavuz ve Zığındere, 2000:328).

21. yüzyılın ilk küresel konferansı olan BM Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi, 26 Ağustos–4 Eylül 2002 tarihleri arasında Güney Afrika'nın Johannesburg kentinde düzenlenmiştir. “Sürdürülebilir kalkınma” başlığının ilk kez küresel bir konferansa adını verdiği bu Zirve, kendisinden 10 yıl önce düzenlenen 1992 Rio Zirvesi sonrasında dünyada Gündem 21 uygulamalarının değerlendirilmesini hedeflemesi nedeniyle, “Rio+10” adıyla da anılmaktadır. Johannesburg Zirvesi'nde, Rio'nun ana çıktısı olan Gündem 21'in sorgulanması yerine, “sürdürülebilir kalkınma” konusundaki taahhütlerin yenilenmesine ve uygulama mekanizmalarına

işlerlik kazandırılmasına yönelik bir eylem planı üzerinde uzlaşma sağlanması hedeflenmekteydi. Zirve'ye katılan tüm hükümetlerin imzaladığı Uygulama Planı, yoksulluğun azaltılması başta olmak üzere, tüketim, doğal kaynaklar, sağlık, uygulama araçları ve kurumsal çerçeve gibi konuları kapsamaktadır. Zirve'nin diğer temel çıktısı olan "Johannesburg Sürdürülebilir Kalkınma Bildirgesi" nde, Rio'dan Johannesburg'a uzanan süreç özetlendikten sonra, karşılaşılan sıkıntılara ve darboğazlara dikkat çekilmekte, "sürdürülebilir kalkınma" hedefine yönelik küresel taahhüt yinelenmekte, ortaklıkların önemi dile getirilmekte ve uygulamanın güçlendirilmesi gereği vurgulanmaktadır (Yerel Gündem 21, 2008).

1.2. SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA İLE İLGİLİ YAKLAŞIMLAR

Önceki bölümde kalkınma ile büyüme kavramlarının birbirleriyle olan ilişkisinde görüldüğü üzere bu iki ekonomik kavram birbirinin tamamlayıcısı ve devamıdır. Bu bağlamda kalkınma ile ilgili ortaya atılan teorilerin temelini büyüme teorileri oluşturmaktadır. Sürdürülebilir kalkınma kavramına ilişkin iktisatta teorisyenlerin ortaya attığı çeşitli yaklaşımlar büyüme teorileri ile yakından ilişkilidir.

1.2.1. Geleneksel Yaklaşımlar

Sürdürülebilir kalkınmanın temelleri klasik iktisat teorisine kadar uzanır. Ricardo, Malthus ve Mill, "büyümenin sınırları" konusunda önemli olgular geliştirmişlerdir. Smith, emeğin üretim gücünün gelişmesini, ulusal ekonominin temel belirleyicisi olarak görmekte; zenginliği, işbölümüne dayalı büyük üretime bağlamaktadır. Malthus büyümenin sınırını kıtlık olgusuna dayandırmış, büyümenin sağlanabilmesi için nüfus artışının sınırlandırılması gereğini vurgulamıştır. Ricardo, homojen özelliği nedeniyle toprağın azalan verimleri üzerine kendi açıklamalarını dayandırmıştır. Ricardo'ya göre, artan nüfus daha az verimli olan alanları kullanmak zorunda kalacağından hayat standartları belli bir süre sonra azalacak, nüfus artışı da duracaktır. Mill ise, ekonomik büyüme için yeterince birikim yapmak gerektiğini vurgulamıştır. 1870'lerden itibaren neoklasik iktisadi düşünce ekonomik sistemi doğal ve diğer sosyal sistemlerden ayrı olarak değerlendirir. Bu yaklaşıma göre, etkin

bir fiyat sistemi ile ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmek mümkündür (Aktaran Çetin, 2006:3).

1.2.2. Yeni Ekonomik Yaklaşımlar

Geleneksel yaklaşımların sürdürülebilir kalkınmayı genel olarak incelemesi, bölgesel kalkınmaya uyarlanabilecek spesifik bir yapı geliştirememesi 1990'ların ortasından itibaren bölgesel sürdürülebilir kalkınmaya ilgi duyulmasına neden olmuştur. Bu bağlamda; Smutko (1996), Collades ve Duane (1999) tarafından geliştirilen bölgesel sürdürülebilir kalkınma modelleri üzerinde durulabilir. Söz konusu modellerin ortak özelliği, bölgesel dinamikler üzerinde yoğunlaşmasıdır (aktaran Çetin, 2006: 5–7).

Smutko'ya göre bölgesel sürdürülebilir kalkınmanın tanımlanması, ölçülmesi ile ilgili sorunları da beraberinde getirir. Bu tür bir kalkınma; bölgenin çevresel, ekonomik, sosyal ve kültürel özelliklerinin göz önünde bulundurulmasını gerekli kılar. Ülkeler genelde ekonomik kalkınma alternatiflerine yönelik çeşitli tercihler yaparlar. Bu tercihler içerisinde daha sürdürülebilir bir kalkınma yolunun belirlenebilmesi için, öncelikle sürdürülebilir kalkınma alternatiflerini karşılaştırabilecek bir metoda (modele) ihtiyaç vardır. Bir sürdürülebilir kalkınma modelinin ekonomik büyümeye yön verecek şekilde uygulanması bölgesel kaynaklar ve unsurların bunu desteklemesi durumunda etkili olabilecektir.

Collades ve Duane modeli, bölgesel düzeyde doğal sermayenin farklı türleri ile insan refahı üzerindeki uzun dönemli etkileri arasında teorik bir ilişki kurarak bu alandaki boşluğu doldurur. Kalitatif bir özelliğe sahip bu kalkınma modeli, sürdürülebilir bölgesel kalkınmayı destekleyen kurumların oluşumuna temel oluşturur. Bölgesel yaşam kalitesi ile doğal sermayenin spesifik türleri arasında ilişki kuran model; bölgesel politika, kalkınma ve değerlendirmeler için temel bir yapı niteliğindedir. Model genel olarak çevre iktisadı üzerine kurulmuş olup, alternatif bölgesel kalkınma yollarının sürdürülebilirliğini ortaya koymaktadır (Aktaran: Çetin, 2006: 5–7).

Öte yandan sürdürülebilir kalkınma farklı boyutlardan ele alınabilir: Sosyal boyutu ile amaç insanların refah düzeyinin artırılması gereğidir. Bu nedenle sürdürülebilirlik olgusu ve önemi gelecek nesillere aktarılmalıdır. Ekonomik boyutu

ise yeryüzündeki her kaynağın sınırlı olduğudur. Dolayısıyla, mevcut kaynaklar ne olursa olsun, bu kaynağın insan yaşamının kalitesini arttırabilecek biçimde nasıl en adil dağıtılabileceğinin yolu bulunmalıdır. Çevresel boyutu olarak geri dönüşümlü olsun ya da olmasın, her doğal kaynağın devamlılığı sağlanabilmelidir. Böylece insan ihtiyaçlarının karşılanması için doğal kaynaklar kullanıldıkça bu kaynaklar nitelik ve nicelik olarak değişecek fakat yeni yatırımlar yapılarak fiziki ve beşeri kaynakların azalması önlenecektir. Dolayısıyla kalkınmada sürdürülebilirlik sağlanacak ve kaynaklar etkin kullanılmış olacaktır.

Sürdürülebilir kalkınma veya genel olarak kalkınma konusunda başarı sağlanması isteniyorsa özellikle az gelişmiş ülkelerin sorumluluk almaları gerekmektedir. Nitekim kalkınma üretim biçiminde ve ekonomik yapıda bir değişiklik gerektirir. Ancak bu değişiklikler bir bütün olarak sosyal yapıdaki değişikliklere bağlıdır (Öney, 1973:149).

Bununla birlikte sürdürülebilir kalkınmanın ilk koşulu, mevcut kuşaklar arasındaki refah düzeyin uçurumun ortadan kaldırılmasıdır. Zira aşırı yoksulluğun kural haline geldiği bir dünyada yoksulların doğal çevreyi tahrip etmelerinden başka alternatifleri yoktur (Başkaya, 2000:216).

1.3. EKONOMİK BÜYÜME VE KALKINMA KAVRAMLARI ARASINDAKİ ANLAMSAL İLİŞKİ

Ekonomide “büyüme ve kalkınma” kavramları birbirlerine en fazla karıştırılan hatta birbirleri yerine kullanılan kavramlar arasındadır. Oysaki her iki kavrama ekonomide farklı anlamlar yüklenmektedir. Bu çalışmada konunun daha iyi kavranabilmesi için bu iki ekonomik kavramın neyi ifade ettiklerini bilmekte yarar görülmüştür.

Ekonomik büyüme ekonominin üretim, doğal kaynaklar, yatırım, dış ticaret, gelir, sermaye, servet gibi faktörlerin niceliksel olarak artış göstermesidir.

Kalkınma ise, yukarıda söz konusu olan üretim biriminin yalnız nicel olarak değil de, nitel olarak da büyüyüp gelişmesinin süreçlerini oluşturmaktadır. Böylece iktisadi nitelikte olan yapılar yanında, sosyal, siyasal ve kültürel nitelikteki yapılarda da, gelişme yönünde bir değişme sürecini ifade etmektedir.

Geçerli ekonomi-politik yaklaşımlarda büyüme yada teknik adıyla GSMH ve kalkınma kavramlarının bilerek veya bilmeyerek birbirinin yerine ikame edildiği görülmektedir. Oysa sosyal, kültürel, kurumsal ve içerik açısından uzun dönemli bir süreci ifade eden kalkınma, üretim veya GSMH'daki artışlarla ikame edilmeyecek bir olgudur.

Çünkü Başkaya'nın da ifade ettiği gibi *“kalkınmanın sadece ekonomik bir kategoriye indirgendiği ve GSMH ile ölçüldüğü koşullarda, diktatörler de kendilerini kalkınma misyonunun taşıyıcıları olarak”* (Baskaya, 2000:34) sunabilmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

TURİZM: GENEL BAKIŞ

2.1. TURİZMİN TANIMI

Günümüzde, milyonlarca insan günlük hayatlarını devam ettirdikleri yerlerden geçici süreler için çeşitli neden ve amaçlarla başka yerlere hareket etmektedirler. Dinamik bir yapıya sahip olan bu hareket, çeşitli dillerde değişik kavramlarla ifade edilmektedir. Bu dinamik olayların gelişimi ve birçok terimin doğurduğu karışıklık sonucu, tüm dikkatler tek bir sözcük üzerinde toplanmıştır; bu sözcük turizmdir. Turizm kavramı üzerinde özel, teknik birçok tanım yapılmakla birlikte günümüze değin kapsamlı bir tanım yapılamamıştır.

Turizm kavramı ile ilgili ilk tanım Guyer-Feuler tarafından 1905 yılında ortaya atılmıştır. Buna göre; *”turizm, gittikçe artan hava değişimi ve dinlenme gereksinimleri, doğa ve sanatla beslenen göz alıcı güzellikleri tanıma isteğine; doğanın insanlara mutluluk verdiği inancına dayanan ve özellikle ticaret ve sanayinin gelişmesi ve ulaşım araçlarının kusursuz hale gelmelerinin bir sonucu olarak ulusların ve toplulukların birbirlerine daha çok yaklaşmasına olanak veren modern çağa özgü bir olaydır”*.

Turizmin sadece ekonomik yönü üzerindeki tartışmaları başlatan kişi 1910 yılında Avusturyalı ekonomist Hermann Von Schullar olmuştur. Yazar; *”başka bir ülkeden, şehir veya bölgeden yabancıların gelmesi ve geçici süre kalmalarıyla ortaya çıkan hareketin ekonomik yönünü ilgilendiren faaliyetlerin tümü”* olarak nitelendirmektedir (Kozak ve diğerleri, 2001: 1).

Bir diğer tanıma göre de turizm; insanların yeni yerler görmek ve tanımak, yeni deneyimler kazanmak, diğer insanlar, çevreler, hayat şartları ve davranış biçimleriyle temasa geçip kendi kültürlerini geliştirmek, eğlence-dinlenme faaliyetlerinde bulunmak ve seyahat etmek yoluyla macera ve merak, zevk ve güdülerinin tatmin edildiği, insanların seyahat ve hareketini içeren bir faaliyettir. Her zaman kültürel bir boyut içerir. Günün sonunda bilinmeyen ülkeler aranıp, farklı

insanları anlamaya çalışırken turizmi diğerleri vasıtasıyla kendimize ve diğerlerine bakmak şeklinde tanımlanabilir (Lobo, 1995: 28).

2.2. TURİZM ÇEŞİTLERİ

Turizm olgusu çeşitli kategorilere göre sınıflandırmaya tabi tutulduğunda aşağıdaki başlıklar elde edilebilir.

2.2.1. Katılan Kişi Sayısına Göre Turizmin Çeşitleri

Turizm, insanoğlunun bir yerden başka bir yere hareketi olduğundan bu aktivite bir kişiyle yapılabileceği gibi birden çok kişiyle de yapılabilir. Dolayısıyla turizmi turizm faaliyetlerine katılan kişilerin sayısına göre şu şekilde sınıflandırmaya tabi tutabiliriz.

2.2.1.1. Bireysel (ferdi) Turizm

Burada, turizme bireysel katılım söz konusu olmaktadır. İnsanlar yeni yerler görme, macera arama, dinlenme vb. nedenlerle turizme ferdi olarak katılmaktadır. Ferdi olarak turizme katılanlar toplumsal açıdan değerlendirildiğinde, bunların genellikle üst gelir grubunda yer alan bireyler özellikle gençler ve çoğu kez de öğrenciler olduğu görülmektedir (Kozak ve diğerleri, 2000:19).

2.2.1.2. Kitle Turizmi

İnsanların turizme geniş ölçüde büyük kitleler halinde katıldıkları turizm çeşididir. Kitle turizminin en tipik özelliği insanların daha çok paket turları (konaklama ulaşım yeme-içme vb. hizmetlerin birleştirilip tek bir ürün olarak turistlere sunulması) tercih etmesidir. Bu nedenle turizmin geliştirilmesi aşamasında üzerinde en fazla durulan turizm türünü oluşturmaktadır. Ancak, belli bir aşamadan sonra kitle turizmine önem veren ülkelerde doğal ve kültürel dengeleri ile koruma kullanma konusuna özen gösterilmesi gerekmektedir. (Kozak ve diğerleri, 2000:20).

2.2.1.3. Grup Turizmi

Burada çeşitli toplumsal grupların turizme birlikte katılmaları söz konusudur. Dernek üyeleri, öğrenci grupları, meslek organlarının katılımı ile gerçekleştirilmesidir. Katılan kişi sayısının belli rakamlarla sınırlı olması ve grupların devamlılık arz etmemesi yönüyle grup turizmi, kitle turizminden farklılık gösterir. (Kozak ve diğerleri, 2000: 20).

2.2.1.4. Gençlik Turizmi

Gençlerin seyahat etmeleri; onların kişiliklerini geliştirmelerinde, yeni yerleri ve yaşamları öğrenmelerinde sosyal ilişkilerini artırmada en etkin yollardan biridir. Turizm ise seyahat etmeyi ve seyahat ederken öğrenmeyi kazandıran bir olaydır.

Bu nedenlerle gençlerin güvenilir, temiz ve uygun fiyatlı dinlenme ve eğlence imkânlarının yaratılarak turizme katılımlarının teşvik edilmesi kamu ve özel her sorumlu tarafın görevidir. (Kozak ve diğerleri, 2000: 20).

2.2.2. Katılanların Sosyo-Ekonomik Durumlarına Göre Turizm Çeşitleri

Turizme katılmada etkili olan bir diğer unsur da insanların sahip oldukları toplumsal statüleri ile ekonomik durumlarıdır. Buna göre de turizmi sosyal ve lüks olarak ayırt etmek mümkündür.

2.2.2.1. Sosyal Turizm

Sosyal turizm, ekonomik bakımdan zayıf olan kitlelerin birtakım özel önlemler ve teşvik uygulamaları yoluyla turizm faaliyetlerine katılmalarının sağlanmasıdır. Günümüzde, bu gruba bedensel özürllülerde katılmıştır. Sosyal turizmin temel özelliği, düşük fiyat, kar amacının bulunmaması ve toplu tüketimdir. Sosyal turizmde, çalışan kitlelerin düşünce ve değer yargılarının geliştirilmesi, toplumsal kaynaşma, diğer insanları tanıma ve dostluk duygularının geliştirilmesi, toplumsal eşitliğin sağlanması ve barış duygularının geliştirilmesi amaçlanır. Bunu sağlamak için de, tatil kredileri, ulaştırma araçlarında indirim, özel seyahat ve tatil çekleri verme, taksitle tatil, konaklama tesisleri ile sosyal turizm katılımcılarının arasında bağlantı kurulması, kamu kamplarının sosyal turizm amaçlı kullanılması gibi faaliyetlerde bulunulur. (Kozak ve diğerleri, 2000:21).

2.2.2.2. Lüks Turizm

Selektif turizm olarak da adlandırılır. Bu gruba giren kişiler en üst düzeyde gelire sahip ve toplum içinde prestiji yüksek kişilerdir. Pahalı ve her türlü konfora sahip turistik tesisleri tercih ederler. Geceleme sayıları diğer turistlere göre daha azdır, çünkü bu kişilerin kendi özel konaklama yerleri vardır. Diğer yandan ulaşım Araçlarında da kendi taşıtlarını kullanmaktadırlar (Kozak ve diğerleri, 2000:21).

2.2.3. Ziyaret Edilen Yere Göre Turizm Çeşitleri

Turizm kavramı beşeri bir faaliyet olduğundan turistlerde milliyetlerine ve ikamet ettikleri ülkelere göre farklı olabilecektir.

2.2.3.1. İç Turizm

Bir ülkenin vatandaşlarının kendi ülke sınırları içinde turizm faaliyetlerine katılmalarına “iç turizm” denir. Pasaport, vize ve yabancı dil gerektirmeyen iç turizm; turizme katılan kişilerin kendi ülkelerinin doğal ve kültürel değerlerini sevmelerine yardımcı olan, iş yaşamlarında verimliliklerini artıran, sosyal faydası yüksek olan, ekonomiye katkısı olan fakat döviz getirici etkisi olmayan bir turizm şeklidir.

2.2.3.2. Dış Turizm

Karşılıklı olarak çeşitli ülke vatandaşlarının diğer ülkelere yapmış oldukları seyahatleri ifade eder. İç turizmden farklı olarak pasaport, döviz, vize gibi işlemleri gerektirir.

2.2.4. Katılanların Amaçlarına Göre Turizm Çeşitleri

İnsanlar turistik faaliyetlerini çeşitli amaçlara istinaden gerçekleştirebilirler. Bu turistik faaliyetler Kültür ve Turizm Bakanlığının kaynaklarına göre aşağıdaki şekilde tasnif edilmiştir (<http://www.kultur.gov.tr-15.06.2008>):

2.2.4.1. Termal Turizm

Termal turizm, içeriklerinde erimiş mineral bulunan maden sularının dinlenme, zindeleşme, tedavi vb. amaçlar için kullanılmasıdır. Termomineral su banyosu, içme, inhalasyon, çamur banyosu gibi çeşitli türdeki yöntemlerin yanında iklim kürü, fizik tedavi, rehabilitasyon, egzersiz, psikoterapi, diyet gibi destek tedavilerinin birleştirilmesi ile yapılan kür (tedavi) uygulamaları mevcuttur.

2.2.4.2. Sağlık Turizmi

Sağlık Turizmi; kısaca tedavi amacı ile yapılan seyahatlerdir. Başka bir ifadeyle, sağlık turizmi, fizik tedavi ve rehabilitasyon gereksinimi olanlarla birlikte uluslararası hasta potansiyelini kullanarak sağlık kuruluşlarının büyümesine olanak sağlayan turizm türüdür.

2.2.4.3. SPA-Wellness Tanımı ve Uygulama Alanları

Latince “Salus Per Aquam” kelimelerinin kısaltması olan SPA, “Sudan Gelen Sağlık” anlamına gelmekte olup Romalılardan bugüne kadar uygulanan su terapilerine verilen isimdir. Her türlü su ve çamur uygulaması SPA kapsamına girmektedir.

Kelime anlamından daha geniş bir kapsama sahip olan SPA günümüzde yalnızca su ve çamur terapilerini değil sıcak su havuzu, çeşitli masaj terapileri, aroma terapileri, güzellik ve bakım gibi sağlık kür hizmetleri veren tesislere verilen bir isim olup su ile iyileşme, suyun kullanımından gelen sağlık, suyun sıcak, soğuk ve farklı biçimlerdeki akıtma, damlama, duşlama, püskürtme gibi uygulamaları ile kazanılan dinlenme ve ferahlama duygularının edinildiği bütüncü terapi anlamında kullanılmaktadır.

Wellness kelimesi ise akıl, vücut, ruh ve ilişkilerde iyi ve zinde olmayı ifade etmektedir. Bu kapsamda insanın kendisini ruhsal, bedensel, zihinsel ve ilişkisel olarak iyi ve zinde hissetmesini sağlayan her türlü masaj, cilt bakımı, çamur ve yosun banyoları, küvet bakımları, thalasso terapi gibi doğa ve doğal ürünlerle sağlıklı yaşam yöntemleri ile yapılan vücut bakımları Wellness kapsamına girmektedir.

2.2.4.4. Kış Turizmi

Kış turizmi; kayak sporunun merkezinde bulunduğu ve buna uygun karlı ve eğimli alanlara yapılan seyahatleri, konaklama ve diğer hizmetlerden oluşan faaliyet ve ilişkilerin bütünü olarak tanımlanabilir. Kış turizmi, karlı ortamlara bağlı bir takım hareketleri ağırlıklı kapsadığı için, belli yükseklik ve eğime sahip, kayak ve diğer yürüyüş, tırmanış gibi alışkanlıkların yapılabilmesine imkân sağlayan yerlerin varlığını öncelikle gerekli kılar.

2.2.4.5. Yayla Turizmi

Yayla Turizmi, doğayla iç içe yaşamayı sevenler veya macera tutkunlarının genellikle günübirlik kullanım veya kısa süreli konaklama amacıyla yüksek rakımlı yerlerde yaptıkları turizm faaliyetidir. Yayla Turizminde amaç, ülkemizin kendine özgü doğal ve kültürel değerleri olan yaylaların ve yayla yaşamının, koruma ve kullanma dengesi dikkate alınarak turizm faaliyetleri içinde değerlendirilmesidir.

Yaylalar, sahip olduğu uygun iklimsel özellikler, üstün peyzaj değerleri, kırsal öğelerin ağırlık kazandığı geleneksel yaşam biçimi ve dağcılık/tırmanışlar, atlı

doğa gezisi, dağ yürüyüşü, yamaç paraşütü, flora/fauna incelemesi, jeep safari vb. doğa sporlarına uygun alanlar olması nedeniyle turizme son derece elverişlidir.

2.2.4.6. Mağara Turizmi

Doğal süreçler sonucunda oluşmuş yer altı oyuğuna "mağara" adı verilmektedir. Genel olarak yer altı boşluğu ya da birbirlerine bağlantılı boşluklar sistemini içeren mağaralar işlevlerine ve yapılarına göre "obruk" olarak da tanımlanmaktadır. Farklı yer ve gizemli dünyası nedeniyle mağaralar turistler için bir cazibe odağı olmaktadır.

2.2.4.7. Av Turizmi

Av turizmi; turizmin değişik bir uygulama şekli olup avcı niteliğine sahip kişilerin avlanma amaçlarını gerçekleştirmek üzere belirlenmiş ilkelerle yaptıkları etkinliklerdir. Avcılar, av turizmi faaliyetleri ile yaban hayvanlarının boynuz, diş, post benzeri hatıra değeri taşıyan kısımlara sahip olmakla birlikte, değişik kültürleri tanıma ve değişik yerleri görme olanağı elde etmektedirler.

2.2.4.8. Kongre Turizmi

Çeşitli ülkelerden yöneticilerin, elçilerin, delegelerin katılmasıyla yapılan toplantılar nedeniyle yaşanan turizm hareketine kongre turizmi denmektedir. Her kongre bir turizm hareketidir. Bu nedenle kongreler ülkeler açısından önemli bir turizm potansiyeli sayılmaktadır. Avrupa ve Asya'nın birleştiği yerde, Türkiye toplantı, insentiv ve kongrelere şahane mekân konumundadır. Türkiye birinci sınıf otel konaklama ve konferans tesisi zenginliği, dünyanın belli başlı şehirlerine kolayca ulaşım, güzel dekorlar ve eşsiz manzara cazibesi sunmaktadır. Bütün bunlara, mükemmel bir iklim ve alternatif destinasyonlara göre çok daha düşük maliyet avantajı eklenmektedir.

2.2.4.9. Golf Turizmi

Türkiye, son yıllarda art arda hizmete giren uluslararası nitelikteki golf tesisleriyle dünya golf severlerini bir araya getiren nezaketin, kalitenin ve prestijin bulunduğu seçkin bir golf merkezi konumuna dönüşmüştür.

2.2.4.10. Yat Turizmi

Gezi, spor ve eğlence amacıyla turizm hizmet ticaretinde kullanılmaya uygun taşıyacakları yatçı sayısı 36'yı geçmeyen denize elverişli ticari ve özel yat olarak belirlenen teknelerle yapılan seyahatlerdir. Bu deniz yolculukları, insanın kara yerine

deniz perspektifinden tarihi deneyimi, körfezlerde ve denizlerde rüzgâra yelken açmak ve tabiatla birleşmek anlamındadır.

2.2.4.11. Botanik Turizmi

Endemik, Latince endemos (indigeneous) kelimesinden gelir ve “yerli” anlamında kullanılır. Dolayısıyla endemik bitkiler denilince, dünyanın sadece belirli bir yerinde bulunan ve belirli iklim şartlarında yetişen, ender bulunan, başka yerde yetişmeyen bitki ender türleri gelmektedir. Endemik bitkilerde araştırmacılar, fotoğrafçılar ve diğer ilgilileri için görülmesi gereken canlılardır.

2.2.4.12. İnanç Turizmi

Dini yönden önemi bulunan ve büyük oranda ziyaret edilen, sanat tarihi açısından önemli olan ve mimari özelliği nedeniyle türünün ilk ve ilginç örneği olan merkezlerin ziyaret edilmesi inanç turizmi bağlamında önemli bir turizm türüdür

2.2.4.13. Hava Sporları Turizmi

Yamaç paraşütü, Yelken Kanat, Planör, Paraşüt, Balon gibi hava araçları ile hava sporları meraklılarının yapmış oldukları sportif ve dinlenme faaliyetleri bu turizm çeşidinin konusunu oluşturur.

2.2.4.14. Dağcılık Turizmi

Farklı yüksekliklerde, jeo-morfolojik ve tektonik yapıya, av ve yaban hayatına, flora ve fauna ve silüetlere sahip olan ormanlarla kaplı dağlarda hem kış turizmi hem de dağ yürüyüşü ve tırmanışlarının yapıldığı turizm etkinliklerine dağ turizmi denir.

2.2.4.15. Akarsu Turizmi

Akarsu kaynaklarının çeşitli rekreatif amaçlarla kullanılmasına “akarsu turizmi” adı verilmektedir. Rafting, trekking, yüzme, av turizmi(balık avlama) gibi turizm türleri çeşitli akarsularda (nehir, dere, ırmak vb.) yapılması akarsu turizmi kapsamında yer almaktadır.

2.3. TURİZMİN SOSYO-EKONOMİK ETKİLERİ

Turizm, sosyal ve kültürel etkileri olan bir olgu olsa da daha çok ekonomik yönüyle ele alınması gereken etkilere sahiptir. Son yıllarda küreselleşmeye bağlı olarak artan turizm hareketleri özellikle gelişmekte olan ülke ekonomileri üzerindeki olumlu etkileri, turizmin ekonomik yönünü daha da ön plana çıkarmıştır. Ülkelerin

içinde bulunmuş olduğu ekonomik darboğazdan kurtulmalarında bir çıkış noktası olan turizm birçok etkiye sahiptir.

Bu bağlamda aşağıda turizmin sosyo-ekonomik etkileri; ödemeler dengesine, fiyatlar genel seviyesine, gelire, istihdama, çevreye, sosyal çevreye ve diğer sektörlere etkisi temel başlıkları altında ayrıntılı bir şekilde değerlendirilebilir.

2.3.1. Turizmin Ödemeler Dengesi Üzerindeki Etkisi

Küreselleşme ve finansal liberalizasyonlar nedeniyle ülkeler arasındaki faktör ve kaynak dolaşımı özellikle az gelişmiş ülkelerin ödemeler dengesinde açıklar vermesi şeklinde artış göstermiştir. Ödemeler dengesinde ortaya çıkan bu açıkların kapatılması için ise mal ve hizmet sunumunun artırılması gerekmektedir. Bu sorunun çözümü için de kısa vadede turizm gelirleri artırılabilir. Bu noktada turizm sektörü gelir sağlayan önemli bir kalem olarak ödemeler dengesinde yer alır(Oktayer, Susam ve Çak, 2007: 78)

Uluslararası turizmin neden olduğu döviz hareketleri, turist gönderen ülkenin döviz talebini, turist kabul eden ülkenin de döviz arzını artırıcı bir rol oynadığından, ülkelerin dış ödemeler dengesini etkilemektedir. Bu özelliği ile turizm gelirleri, döviz sıkıntısı çeken ve ödemeler dengesi açık veren ülkeler için oldukça önemli bir döviz kaynağıdır. Ayrıca gelişmekte olan ülkeler kalkınma ve sürekli yüksek bir büyüme oranını sağlayabilmek için gerekli olan yatırımları gerçekleştirebilmek için gelişmiş ülkelere ileri teknoloji, hammadde ve ara mal ithal etmek zorunda kalmaktadırlar. Bu durum gelişmekte olan bir ülkenin dövize olan ihtiyacının önemini göstermektedir. (Kar, Zorkirişçi ve Yıldırım, 2004: 88)

2.3.2. Turizmin Fiyatlar Genel Seviyesine Etkisi

Bir turistik bölgede turistik faaliyetlerinin artış göstermesine bağlı olarak o bölgede hem maliyet hem de talep enflasyonu ortaya çıkar. Şöyle ki artan turizm talebi karşısında kısa dönemde artırılamayan turizm arzı nedeniyle talep karşılanamadığından o yöredeki fiyatlar genel seviyesi artarak Talep Enflasyonu meydana gelir. Diğer taraftan yatırım mallarının fiyatlarının, işçi ücretlerinin ve üretim giderlerinin artışı satılan mal ve hizmetlerin maliyetini artırdığından maliyet enflasyonu oluşmaktadır (İçöz, 1987: 69)

2.3.3. Turizmin Gelir Etkisi

Turizm harcamalarının ekonomideki ilk etkileri direkt harcamalar olarak nitelendirilir. Birinci aşamada, turistlerin yaptığı harcamalar, ekonomide konaklama tesisleri, dükkânlar, ulaştırma işletmeleri vb. kuruluşlar için direkt gelir etkisi yaratır. Direkt turizm gelirlerini elde eden birimlerin yaptıkları harcamalar endirekt gelirleri oluşturur. Turizm işletmelerinin istihdam ettikleri personele ödedikleri ücretler, stok teşkili için yaptıkları alımlar, ek bir talep yaratacağından bu ek talebin karşılanması için istihdamın arttırılması ya da ücretlerin yükselmesi ve üretimin arttırılması kişisel gelirlerde bir artış yaratır. Kişisel gelirlerin yükselmesine paralel olarak artan tüketim harcamaları ekonomide uyarılmış etkiler yaratarak bir canlanmaya neden olur. (<http://www.frmtr.com>,15.06.2008)

2.3.4. Turizmin İstihdam Artışı Etkisi

Turizm sektörü, sadece turistik tüketim harcamalarının yapılması ve bu yolla gelir yaratılmasından oluşmamaktadır. Bununla beraber turizm talebini karşılamak için işletmelerin yeni yatırımlar gerçekleştirmeleri ve dolayısıyla doğası gereği emek yoğun olan bu sektörün gelişimi istihdamı artırarak ülke ekonomisine katkılar sağlamaktadır.

Turistik üst yapı tesislerinin inşa edilmesi, daha çok iş gören istihdamını ve inşaat malzemesi kullanımını gerektireceğinden, yatırım harcamalarında meydana gelen bir artış, ilk andan itibaren ekonomiye yayılarak bir harcama ve dolayısıyla gelir akımı yaratmaktadır. Ayrıca turizm, emeğin yoğun olarak kullanıldığı bir sektör olduğundan yatırımın başlaması ile istihdam artışı sağlamaya başlarken, tamamlanmasıyla da o sektördeki kalifiye işgücünün istihdamı için yeni iş olanakları yaratmaktadır (Kar, Zorkirişçi ve Yıldırım, 2004: 90).

Diğer taraftan, turizm sektörünün istidam yaratıcı etkisi turizmin yoğunluğuna da bağlıdır. Turizm talebinin artışına paralel olarak turistik tesis yatırımlarının artması, yatırımların yapılması için gerekli olan işgücü talebini arttıracaktır (Oktayer, Susam ve Çak, 2007: 89).

2.3.5. Turizmin Çevreye Etkisi

Turizm faaliyetleri doğa, tarihi doku ve şehircilik alanlarıyla doğrudan ilgilidir. Bu itibarla turizmin bu alanlar üzerinde hem olumlu hem de olumsuz etkileri vardır. Olumlu olarak turizm doğal ve yapısal kaynakların korunması, yeniden,

yapılandırılması ve güçlendirilmesine yardımcı olur. Yöre insanının çevreye olan saygısını artırır. Geçmişten kalan eserlere sahip çıkılmasını teşvik eder.

Turizmin olumsuz etkileri açısından ise aşırı ziyaretçi akımı doğal çevre yapısını tahrip ederken, hayvan türlerini dışlayarak ekosistemi bozmakta ve çöp ve gürültü fazlalığı yapmaktadır.

2.3.6. Turizmin Sosyal Çevre Üzerine Etkisi

Turizm yalnızca ekonomik bir olay olmayıp toplumsal, kültürel, siyasi yönleri de olan bir etkinliktir. Bu nedenle turizmin ekonomik etkisinin yanında sosyal çevreye olan etkisi de vardır.

Turistlerle yerli halk arasında oluşan dostluk ve arkadaşlıklar dünya barışının sağlanmasına katkıda bulunması, turistlerle daha iyi iletişim kurmak için yabancı dil öğrenme isteğinin artması, toplumun eğitim ve kültür düzeyinin yükselmesi, turizm etkinlikleri sayesinde tarihî ve doğal değerlere sahip çıkılması turizmin olumlu etkileridir.

Turizmin sosyal açıdan bu olumlu yönlerinin yanında turistlerin gittiği ülkelerde halkın inanç yapısında, giyim ve yaşam biçiminde değişiklikler yapabilmesi, kırsal kesimlerden turizmin yoğun olarak yaşandığı merkezlere göçün artmasına sebebiyet vermesi de turizmin olumsuz yönlerine örnek verilebilir.

2.3.7. Turizm Sektörünün Diğer Sektörlere Etkisi

Ekonomi içerisinde yer alan sektörler mal ve hizmet üretiminde bir diğer sektörden mal ve hizmet (emek, hammadde, yarı-mamul, mamul vb.) satın alabilirler. Girdi-çıkıtı ilişkisi bağlamında tüm sektörler birbirleri ile etkileşim halinde olup birinin çıktısı diğerinin girdisi olabilecektir. Dolayısıyla turizm sektörü de diğer sektörlerden girdi sağlayarak üretim yapmak zorundadır.

Tarım sektörü turizm talebine bağlı olarak turistik bölgelerin yiyecek içecek ihtiyacını karşılamak için ürünlerini pazarlayarak hem de turistik faaliyetler (kamp yeri açma) için arazi kiralarak gelir elde edebilmektedir. Yine tarım sektöründe üretimin yapılmadığı dönemlerde atıl kalan işgücü turizm sektöründe iş bulabilmektedir. Turizmin tarıma sağladığı yararlar yanında tarım arazilerin turistik faaliyetler için kullanılması da olumsuz yönüdür.

Turizmin sanayi sektörüne etkisi ise ara, yatırım ve tüketim mallarında görülür. Örneğin turistik tesisler büyük alt ve üst yapı yatırımları gerektirir. Yine

aynı şekilde gıda ve içki üretimi yine sanayi sektörü tarafından yapılmaktadır. Sanayiye olumlu katkısının yanında sanayinin çevreyi olumsuz yönde etkilememesi için çevre vergileri ve cezaları ile arıtma tesisleri yapımının zorunlu olması ise sanayi sektörünün maliyetlerini artırıcı etkiler yapmaktadır.

Turizm sektörünün etkisinin görüldüğü diğer sektör ise hizmetler sektörüdür. Zaten hizmetler sektörü içinde yer almasıyla turizm bu sektör için en büyük gelişme kaynağıdır.

Bu bağlamda üretim faktörü sahipleri bu etkileşime bağlı olarak gelir elde edebileceklerdir. Bu gelirler tekrar sisteme sokulduğunda ise çoğaltan ve katma değer etkisi nedeniyle bir birimlik gelir diğer sektörlerde de gelir artışına neden olacaktır (Oktayer, Susam ve Çak,2007:107–109)

2.4. TURİZMDE TAŞIMA KAPASİTESİ

Sözlük anlamıyla kapasite sözcüğü; “bir şeyi içine alma, sığdırma sınırı, kapsama gücü”, taşıma sözcüğü ise;“ katlanma, dayanma, karşılama” anlamına gelmektedir. Buna göre taşıma kapasitesi karşılama miktarı ya da dayanma miktarı olarak tanımlanabilir. Turizm açısından Dünya Turizm Örgütü (WTO) ise taşıma kapasitesi için şu tanımlamayı önermektedir ”Aynı anda bir turist konaklama sahasını fiziksel, ekonomik, sosyo-kültürel ve ziyaretçilerin memnuniyet kalitesinde kabul edilemez bir azalmaya neden olmaksızın ziyaret eden insanların azami sayısı.” (<http://www.akdeniz.edu.tr>.12.06.2008).

Bilindiği gibi turizm, ekonomik sektörler arasında öngörülemeyen değişimlerden en fazla etkilenen sektörlerden biridir. Başta çevre olmak üzere sağlık ve güvenlik alanlarında bu etki daha fazla görülmektedir. Bu noktada taşıma kapasitesi kavramı, turistler için çekici olan doğal ve beşeri kaynakların bir üst kullanma sınırının olduğunu, bu üst sınırın ötesinde kullanımda bu öğelerin bozulacağı düşüncesine dayanır. Turistin sosyal ve ekonomik özellikleri, kaynakları kullanma düzeyi ve süresi, gidilen turistik yerlerin özellikleri ve nüfusu taşıma kapasitesi üzerinde etkilidir (İncelioğlu, 1996: 293)

Sürdürülebilirlik kavramının temelinde de taşıma kapasitesi vardır. Çünkü taşıma kapasitelerinin aşılması demek kaynakların etkin kullanılmadığı bu da kıt

kaynaklar ile sınırsız insan ihtiyaçlarının karşılanamayacağı anlamına gelmektedir. Dolayısıyla taşıma kapasitelerine dikkat etmek gerekmektedir.

2.5. SÜRDÜRÜLEBİLİR TURİZM

Sürdürülebilir turizm kalkınmada sürdürülebilirliğin sağlanmasında bir faktör olarak ele alınabilir. Yani ekonomik kalkınmanın gerçekleşebilmesi için bütün sektörlerde olduğu gibi turizm sektöründe de kaynaklar gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılayabilme imkânlarını tehlikeye atmadan optimum ölçekte kullanılmalıdır. Dolayısıyla turizm alanında kalkınmanın sağlanabilmesi için öncelikle turizm faaliyetleri ile doğal kaynaklar arasındaki bağlantının iyi kavranması, turizmin kaynağa bağımlı bir sanayi olduğunun unutulmaması gerekmektedir.

Turizm açısından sürdürülebilirlik kavramı, doğal, tarihi, kültürel, sosyal değerlerin korunup geliştirilerek, çekiciliklerinin devamlılığını sağlamayı ifade etmektedir. Dünyada ve ülkemizde en hızlı büyüyen sektörler içinde yer alan turizm, doğal ve kültürel kaynaklara bağımlıdır. Turizm kaynağı olan bu değerlerin korunmaması durumunda, turizmin geleceğinin yöresel, bölgesel ve ülkesel bazda tehdit altına gireceği açıktır. Bu nedenle sürdürülebilirlik kavramı turizm açısından büyük önem taşımaktadır. Sürdürülebilir turizm kalkınması ile ilgili çok sayıda tanım vardır. Bunlardan en çok kabul gören iki tanım şöyledir:

Bunlardan ilki yaşam destek sistemlerini, biyolojik çeşitlenmeyi, gerekli ekolojik süreci ve kültürel entegrasyonu muhafaza ederken, ekonomik, sosyal ve estetik ihtiyaçların tam olarak karşılanabileceği şekilde tüm kaynakların yönetimidir

İkincisi ise, sürdürülebilir turizmin sosyal, ekonomik ve çevresel amaçlar arasındaki dengeyi tekrar kurmak için bir araç olduğudur (Kaya, 2006: 127).

Bu bilgilerin ışığında, sürdürülebilir turizm kalkınması sahip olduğu kaynakları koruyan, geliştiren ve optimum seviyede kullanan bir yönetim anlayışı olarak izah edilebilir. Bu tanımlardan da anlaşılacağı üzere turizm sektöründeki kaynakların da bir kullanım sınırı vardır ve bu sınır turistik yöreleri ziyaret eden yabancı sayısı ile yakın derecede ilişki halindedir (Kaya,2006: 128).

Bu ve benzeri tanımlarda sürdürülebilir turizm doğal ve kültürel kaynakların, hem geleceği düşünerek kullanılması hem de turizm sermayesinin, mevcut

ziyaretçilerin ve yöre halkının amaçlarının maksimum düzeyde karşılanması şeklinde betimlenir. Bu bağlamda yazılı kaynaklar sürdürülebilir turizmin amaçları olarak şunları belirlemişlerdir:

- Kaynakların sürdürülebilir kullanımı
- Aşırı kullanım ve atıkların azaltılması
- Doğal, kültürel ve sosyal çeşitliliğin muhafaza edilmesi
- Yerel toplumu planlamaya dâhil etme ve yerel ekonominin desteklenmesi,
- Turizm endüstrisi ve kamu arasında karşılıklı işbirliğinin sağlanması,
- Personel eğitimi, turistlerin ilgilendirilmesi,
- Bu konularda araştırmaların yapılması ve desteklenmesi,

Dikkat edilirse, sürdürülebilir turizm eko-turizmi de içine almaktadır ve tüm turizm tür ve faaliyetleri için uzun dönem yaşam ve süreklilik amacıyla düşünülmüştür.(Erdoğan ve Erdoğan 2005: 61).

Dolayısıyla sürdürülebilir turizm yaklaşımını dünyada yaygın olarak kullanılan;”Bu dünya bize atalarımızdan miras kalmadı, biz bu dünyayı, gelecek nesillerden ödünç aldık ve onlara borçluyuz” sloganında açıkça görmek mümkündür(Demir ve Çevirgen,2006:99).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KARS EKONOMİK KAYNAKLARININ ANALİZİ VE TURİZM POTANSİYELİNİN KULLANILMASI

Araştırmanın bu bölümünde Kars ili ekonomik kaynakları kamu ve özel sektörden çeşitli veri toplama metotları ile elde edilen veriler ışığında genel olarak ele alınmıştır.

3.1. TARIM VE HAYVANCILIK SEKTÖRÜ

Toplumu oluşturan bireylerin yaşamını sürdürebilmesi ancak besin öğelerinin tüketilmesi ile mümkündür. Besin kaynaklarının bitkisel ve hayvansal ürünlerin üretimi ile elde edilebileceği göz önünde tutulduğunda toplumun refahının, sağlığının ve yaşamının idame ettirilebilmesinin tarım ve hayvancılık faaliyetlerine bağlı olacağı görülecektir. Bu bölümde Kars ili hem tarım alanında hem de hayvancılık alanında değerlendirilmiştir.

3.1.1. Tarım Sektörüne Genel Bakış

Kars ekonomisi çok büyük oranda tarıma ve hayvancılığa dayalıdır. Bu ekonomik yapının bir sonucu olarak il nüfusunun ağırlığı kırsal kesimde yaşamaktadır. 2007 yılı adrese dayalı nüfus sayımına göre 312.205 olan Kars il nüfusunun 177.479 'u (%56,84) kırsal kesimde yaşarken, kentlerde yaşayanların sayısı 134.726 (%43,16) civarındadır. Kırsal kesimde yaşayanların yanı sıra kentlerde yaşayan halkın önemli bir bölümü de tarla tarımı ve geleneksel mera hayvancılığı ile uğraşmaktadır. İlde geçimini tarım ve hayvancılık faaliyetleri ile sağlayanların oranı yaklaşık % 76 civarındadır. Bu oran Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesinin ortalamasının da üstündedir¹.

3.1.1.1. Kars İli Arazi Dağılımı

Kuzeydoğu Anadolu bölgesinde yer almasıyla Kars ili genellikle dağlık yeryüzü şekillerine sahip olmasına karşın çernozyum gibi yüksek verimli toprak

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: <http://www.tuik.gov.tr>,

çeşidine haizdir. Ancak iklimin sert ve kurak geçmesi ile sulanabilir arazinin azlığı nedeniyle tarım arazileri gelişmemiştir.

Tablo 3.1. Kars'ta Arazi Dağılımı (2007)

Arazi Cinsi	Yüzdesi (%)	Arazi Miktarı (ha.)
Tarım Arazisi	35,57	335.874
Çayır-Mera Arazisi	36,39	343.616
Ormanlık Arazi	3,90	37.700
Yerleşim Alanı ve Kullanılmayan Arazi	24,14	227.010
T O P L A M	100	944.200

Kaynak: Tarım İl Müdürlüğü verileri

Kars ilinin 9.442 km² olan toplam yüzölçümünün 335.874 hektarı (%35,57) tarım arazisi, 343.616 hektarı (%36,39) çayır ve mera, 37.700 hektarı (%3,9) orman arazisi, 227.010 hektarı (%24,14) ise tarım dışı arazidir. İlin ana gelir kaynağı olarak hayvancılık sektörü dikkate alındığında çayır-mera arazisi de büyük önem arz etmektedir. Ancak ilin arazi kullanımı dağılımına bakıldığında % 36'luk kısmının çayır ve meralarla kaplı olduğu görülmektedir. Mera alanlarının yıllık kuru ot verimleri düşük olup, yaklaşık 105 kg/da.'dır. Mera alanlarının herhangi bir amenajmandan yoksun ve yoğun hayvan baskısı altında olması verimin düşmesine, il kaba yem açığının artmasına ve topografyası dağlık olan arazilerde erozyona neden olmaktadır.

Tablo 3.2. Tarım Alanlarının Ekilen Bitki Türüne Göre Dağılımı (1995–2006)

Çeşidi (dekar)	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Tarla	2.211.150	2.265.970	2.343.300	2.507.240	2.448.210	2.464.300	2.501.410	2.607.860
Nadas	879.190	-	-	875.700	915.000	915.000	900.000	742.302
Sebze	2.450	1.540	2.080	2.690	1.590	1.800	1.800	1.798
Meyve	5.860	25.240	6.540	8.100	6.980	7.720	6.790	6.789
Toplam	3.108.650	2.292.750	2.351.920	3.394.230	3.371.780	3.388.720	3.410.000	3.358.749

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu verileri

Tablo 3.2.'de yer alan bitkisel üretim alanlarının dağılımına bakıldığında ise tarla olarak değerlendirilen arazinin toplam tarıma elverişli alan içerisindeki payının yıllar itibariyle daha fazla ağırlığa ve 2006 yılına göre 2.607.860 dekar (% 77,64) ile en büyük paya sahip olduğu görülmektedir. Bunu sırasıyla yaklaşık % 22,10 ile nadasa bırakılan arazi, % 0,06 ile sebze bahçelerinin ve % 0,20 ile de meyve bahçelerinin izlediği görülmektedir.

3.1.1.2. Tarım Ürünleri Üretim Miktarları

Kars'ta tarım ürünleri üretiminin genel trendine bakıldığında tarla ürünleri üretiminde gerek ekiliş alanı, gerekse üretim bakımından tahıllar ilk sırada gelmektedir.

Tablo 3.3.İl Tarımsal Ürünlerinin Grup Halinde Üretim Değerleri (1995–2006)

Ürün Çeşidi	1995 (yıl/ton)	2000 (yıl/ton)	2001 (yıl/ton)	2002 (yıl/ton)	2003 (yıl/ton)	2004 (yıl/ton)	2005 (yıl/ton)	2006 (yıl/ton)
Baklagiller	3.632	1.043	2.882	3.847	3.277	9.232	2.365	4.196
Endüstriyel bitkiler	46.370	78.822	73.791	85.712	71.142	46.587	55.057	12.773
Tahıllar	212.253	168.228	244.815	252.529	270.249	273.041	240.586	241.445
Yağlı tohumlar	3	2	13	13	8	15	144	287
Yem bitkileri	165.363	45.574	55.580	47.988	52.205	39.181	67.754	107.408
Yumru bitkiler	13.251	36.231	30.637	34.177	37.799	48.268	47.566	48.714
Meyveler	9.141	7.678	8.007	4.226	4.161	8.860	8.887	8.890
Sebzeler	1.545	1.202	1.744	1.558	1.610	983	1.248	1.280

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu verileri

2006 yılında toplam 241.445 ton tahıl üretilmiştir bu rakam toplam tarım ürünlerinin yaklaşık % 60 'ına tekabül etmektedir. Tahıllar içinde de en büyük paya sahip olan ürün 147.393 tonla arpadır (% 61) .Arpayı sırasıyla 92.151 ton ile buğday (% 38) ve 1.901 ton ile yulaf ve çavdar (% 1) takip etmektedir. Tahılın tarım ürünleri içinde yüksek orana sahip olmasının en önemli nedenleri, ilin coğrafi konumu, yeryüzü şekilleri ve iklimidir. Zira Kars'ın bulunduğu Kuzeydoğu Anadolu, Türkiye'nin en yüksek bölümü olup ortalama 1800–2000 metre yüksekliklerden

oluşan yer şekilleri, yıllık ortalama 4,2 C° sıcaklık ve 500 mm gibi bir yağış miktarı ilde doğal olarak tahıl tarımını zorunlu kılmaktadır.

Tahıllardan sonra ise tarım ürünleri üretiminde yem bitkilerinin (fiğ, yonca, korunga, silajlık mısır) önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Tabloya bakıldığında yem bitkileri üretimin son yıllarda artış gösterdiği görülmekte olup bunun nedeni olarak Hükümetin yem bitkileri üretiminin artırılması yönünde tarımsal destekleme politikalarının etkili olduğu söylenebilir.2006 yılı yem bitkileri üretiminin bir önceki yıla oranla % 58 artarak 107.408 tona ulaştığı görülmektedir.

İl tarım ürünleri üretiminde bir diğer kalem yumru bitkiler olarak tanımlanan patatestir. Patates kırsal kesimde yaşayanların ağırlıkta olduğu Kars ilinde besin unsuru olarak önemli bir ihtiyacı karşıladığından dolayı patates üretimi yıllar itibariyle artış göstermiş ve 2006 itibariyle 48.714 ton ile il tarım ürünleri üretiminin % 11 'ini oluşturmaktadır.

Endüstriyel bitkiler (şekerpancarı) üretimine bakıldığında yıllar itibariyle üretim miktarının azaldığı görülmektedir. Bu azalışta iklim ve toprak koşullarından ziyade Kars Şeker Fabrikasının kapatılması yönünde bir eğilimin etkili olduğunu belirtmek gerekir. Tarım ürünlerinde dikkati çeken bir diğer husus yağlı tohumlar üretim miktarının 2005 yılından itibaren sıçrama yaptığı ve 15 tondan 287 tona ulaştığı görülmektedir. Bu artışa etken faktör ise bio-dizel ve yemeklik yağ üretiminde kullanılan Kanola bitkisinin üretimine başlanmasıdır.

İlde yemeklik dane baklagil bitkileri olarak kuru fasulye ve yeşil mercimek tarımı yapılmaktadır. Her ne kadar baklagil üretimi 2006 yılı itibariyle 4.196 ton ise de bunun 4.177 tonu dane fiğ olarak elde edilmekte yemeklik baklagil kısmı düşük düzeylerde olup yörenin ihtiyacını karşılayacak seviyede yıllık ortalama olarak 19 ton civarındadır.

Doğa koşulları ilde bahçe bitkileri yetiştiriciliğinde kısıtlayıcı bir etken olmakla beraber, küçük birimler halinde dağılmış olan mikro klima alanlar bu ürün grubuna önemli olanaklar sunmaktadır. İlin önemli sebze türleri lahana, soğan, taze fasulye, domates, karpuz, önemli meyve türleri ise kayısı, ceviz, elma, armut, ayva erik, iğde, vişne, kiraz, dut, şeftalidir. İlde sebze üretimi yıllık ortalama olarak 1.280 ton, meyve ürünleri bazında ise 8.890 ton civarındadır.

3.1.1.3. Tarımsal Mekanizasyon

Tarımsal mekanizasyon açısından 1995 yılı ile 2006 yılı TÜİK verilerini karşılaştırdığımızda modern tarım araçlarının sayısında ve oranında büyük artışlar görülmektedir. Ayrıca önceleri çok yaygın olarak kullanılan bazı geleneksel tarım araçlarının (karasaban, hayvan pulluğu, kağrı arabası vb) sayısının çok düşük rakamlara indiği, bunların yerine modern araç kullanımının yaygınlaştığı görülmektedir. Birkaç önemli tarım aletlerinin sayısını karşılaştırdığımızda 1995 yılı traktör sayısı 3.906 adet, motopomp 113 adet, kimyevi gübre dağıtma makinesi 910 adet, sap dövme makinesinde 1.327 adet, ark açma pulluğu 32 adet iken bu rakam 2006 yılında sırasıyla traktörde 6.478'e, motopomp da 543'e, sap döver ve harman makinesinde 4.905'e, ark açma pulluğunda ise 128'e ulaşmıştır.

Tarımsal mekanizasyonun yaygınlaşması ise hem daha fazla alanın tarımda kullanımını mümkün kılmış, hem de belli bir alandan elde edilen ürün miktarını artırmıştır. 1925'te 38.200 hektar olan tarım alanı günümüzde 335.874 hektara ulaşmış, yani neredeyse dokuz katlık bir artış göstermiştir.²

İlin tarımsal iklim şartları ve sosyo-ekonomik yapısı bitkisel üretimde, ürün çeşitliliği, üretim ve verim üzerinde olumsuz etkiler yapmakla beraber, yörede mevcut olan bitkisel üretim potansiyelinin de yeterince değerlendirilmediği de bir gerçektir. Genel olarak il toprak varlığının doğru olarak kullanılmaması, yetersiz tarımsal girdi (gübre, zirai mücadele ilaçları, alet-makine, sulama gibi) kullanımı, sertifikalı tohumluk kullanımının istenilen düzeyde olmaması, düşük verimli yerel türlerin kullanılması ve ilde halen modern tarımsal üretim tekniklerinin uygulanmakta olmaması, bölge bitkisel üretiminde düşük verim, düşük üretim ve ürün çeşitliliğinin dar bir çerçevede oluşması ve çiftçiler için düşük gelir sonucunu doğurmaktadır.

3.1.2. Hayvancılık Sektörüne Genel Bakış

Kars ilinde hayvancılık temel iktisadi sektördür. Kars ve yöresi, geniş otlak ve çayırlarıyla geçmişten beri ülkemiz hayvancılığının odağı olagelmiştir. İklim ve coğrafi şartların kısıtladığı bitkisel üretimden elde edilen gelirin yetersizliği, buna

² Ayrıntılı bilgi için bkz: <http://www.tuik.gov.tr/bitkiselapp/tarimalet.zul-15.06.2008>

karşılık mera ve çayırların fazlalığı Kars'ta doğal olarak hayvancılığa bir yönelimi getirmiştir. Zira çayır ve meralar il topraklarının yaklaşık üçte birini kaplamakta, bu durum ise ilde hayvancılığı teşvik eden bir unsur olmaktadır. Bu nedenle ilde daha çok geleneksel usullerle mera hayvancılığı yapılmaktadır. Modern yöntemlerle hayvancılık ise pek gelişmemiştir. Kars'ta hayvancılık genellikle küçük aile işletmeciliği şeklinde ve aile ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yapılan ekonomik bir faaliyet durumundadır. Yapılan çalışmalar ve verilen teşvikler sonucu Kars'ta son yıllarda ticari amaçlı hayvancılık işletmelerinin sayısında artışlar gözlenmeye başlanmıştır. Ayrıca, hayvancılık doğayı sömürmeyip bilinçli ve bitkisel üretimle birlikte yapıldığında sürdürülebilir kalkınma için de ideal bir uygulamadır. Çünkü hayvancılık, ekolojik dengeyi bozmaz ve uygun koşullar içerisinde kırsal kesimdeki dar gelirlili üretici için ekonomik bir uğraş olabilir, en önemlisi de ülkenin hayvansal protein açığını kapatarak sağlıklı toplum oluşmasına katkıda bulunur. Bu bağlamda hem il hem de ülke ekonomisi açısından Kars ili hayvancılık sektörünün genel seyrine ve önemine istatistikî veriler ışığında bakmakta fayda vardır.

3.1.2.1. İlde Mevcut Hayvan Varlığı

Doğu Anadolu Bölgesi denizlerden uzak, nemli hava kütlelerine kapalı, ortalama rakımı yüksek (örneğin Kars 1.950 m.) bir bölge olup oldukça sert bir karasal iklim hüküm sürmektedir. Bu durum da hayvanların 5-6 ayı ahırda geçirmesi nedeniyle uzun bir süre mer'adan yararlanamamaktadır. Bu durum bölgede verimi düşük, olumsuz çevre şartlarına uyum yeteneği yüksek yerli ırkların tercih edilmesine neden olmaktadır. Bölge için en uygun hayvan ırklarının belirlenmesinde iklim tek başına bir etken değildir. Yörede hayvancılığın gelişmemiş olmasının önemli nedenlerinden birisi iklim şartlarına uygun bir yetiştirme yöntemi ortaya konamamış olmasıdır. Bölgede entansif ve ekstansif hayvancılığın bir arada yürütüldüğü kombine modeller iklimle ilgili güçlüklerin aşılmasına yardım edecektir. Yine aynı şekilde iklim şartlarına uygun hayvancılık düşünülmelidir ve özellikle ırk seçiminde buna dikkat edilmelidir. Yayla ve platoların çokluğu nedeniyle, yetiştiricilerin bu yerlere daha az uyum sağlayan siyah-beyaz (Holştayn) sığır ırkları yerine İsviçre Esmeri ve Simental gibi hem süt hem et özelliği olan kombine ırkları tercih ettikleri görülmektedir (DAP,2000: 229).

Arazisinin yaklaşık olarak % 36,39 'unun çayır ve meralarla kaplı yaylaların ve düzlüklerin hâkim olduğu ilde hayvancılık en önemli gelir kaynaklarının başında gelmektedir. Yüksek rakım ve iklim şartlarının da etkisiyle tarımın etkin olarak yapılamadığı ilde geçim kaynağı olarak hayvancılık sektörü ön plana çıkmıştır.

Tablo 3.4. Kars İli Hayvan Varlığı (1995–2006)

Hayvan Adı	Hayvan Sayısı							
	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Koyun (yerli)	866.270	567.410	437.310	362.674	306.579	296.764	360.969	386.665
Keçi (kıl)	48.550	25.080	24.180	27.492	27.541	26.908	28.751	16.027
Keçi (tiftik)	1.670	220						
Manda	780	270	240	218	212	212	212	
At	19.190	15.560	22.950	16.204	14.187	12.354	12.204	16.168
Katır	650	150	150	302	759	753	1.753	1.141
Eşek	8.360	6.920	7.180	6.039	5.465	5.439	5.150	4.570
Koyun (merinos)	4.500							
Sığır (kültür)	22.460	13.430	13.380	12.720	11.856	14.334	13.822	15.335
Sığır (melez)	70.750	75.120	67.090	77.425	54.666	93.554	64.480	103.156
Sığır (yerli)	187.530	180.740	211.760	157.596	191.777	195.370	255.175	234.786
Arıcılık (kovan)	85.930	47.275	44.641	46.500	46.278	44.296	44.298	44.898
Et tavuğu		8.000	800	820	3.500	3.500	3.500	6.500
Yumurta tavuğu	312.450	178.800	143.418	136.318	169.768	172.168	170.218	158.850
Hindi	74.300	42.400	41.698	38.248	41.148	41.198	40.948	37.500
Kaz	187.400	110.350	110.844	107.644	142.844	139.644	140.194	136.560
Ördek	55.100	16.400	17.403	16.523	18.693	18.453	18.253	15.050
Toplam	1.945.890	1.288.125	1.143.044	1.006.723	1.035.273	1.064.947	1.159.927	1.132.628

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu verileri

1995 ile 2006 yılları arasındaki hayvan sayılarına bakıldığında doğrudan üretimi ve geliri etkileyen hayvan türlerinin koyun, keçi, sığır, tavuk, kaz, hindi olduğu dikkati çekmektedir. İlde hayvancılık açısından önemli kaynaklarından birisi koyun varlığıdır. 1995 yılında 866.270 adet olan yerli koyun sayısının 2004 yılına kadar önce düştüğü sonra tekrar artış geçerek 2006 yılında 386.665 âdete ulaştığı görülmektedir. Bu rakam 1995 yılına göre koyun sayısının yaklaşık % 55 civarında bir düşüklük göstermiştir. Keçi sayılarına bakıldığında 2000 yılına kadar beslenen tiftik keçisi türünün artık beslenmediğini fakat kıl keçisinin ise sayı itibarıyla

üretimini giderek azaltılarak 2006 yılına göre 16.027 âdete düşürüldüğü görülmektedir.

Üretimde mekanizasyona geçilmesine bağlı olarak at, katır, eşek, gibi hayvan türlerinin sayısının gittikçe azaldığı ama ilin arazi yapısının sert olduğu düşünülmesine paralel olarak tarla işçiliğinde ve taşımacılıkta halen kullanıldığı görülmektedir. Manda ise önceki yıllarda genel olarak yük hayvanı olarak kullanılmasına rağmen 2006 yılı itibariyle artık beslenmemektedir.

Kars ili hayvancılık sektörünün en önemli ticaret metası olarak sığır sayıları incelendiğinde 1995 yılına göre sığır sayısı toplamda 280.800 iken bu rakam 2006 yılında 353.277 âdete ulaşmıştır. Yani sayı olarak 72.477 adet, oran olarak da % 25,81 artış göstermiştir. Nitelik olarak da sığır türünde önemli değişimler olmuştur. 1995 yılı ve 2006 yılı karşılaştırıldığında kültür ırkı sığır sayısında bu hayvanların yörenin iklim şartına uyum sağlayamaması nedeniyle azalma olmuş buna karşılık yerli ırk % 25 civarında artmasına rağmen melez ırkların sayısı yerli ırkların sayısına göre % 45 oranında daha fazla artış göstermiştir. Hayvancılıkta önemli olan hayvan sayısı değil hayvanların verimleridir. Bu verimliliğin yüksekliğinin göstergesi ise toplam sığır popülasyonu içinde et ve süt verimleri yüksek olan kültür ırkları ile bunların melezlerinin sayısının yüksekliğidir. Hâlbuki İlde sığır varlığının ancak % 4,3 'ü kültür ırkı, % 29,1 'i kültür melezleri ve % 66,6' sı ise verimleri düşük yerli ırklardan oluşmaktadır. İlde mevcut yerli ırkların fazlalığı sığır yetiştiriciliğinde ıslah edilebilecek potansiyelin olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla il sığır verimliliğini düşük olarak kabul etmek gerekmektedir.

İlin tanıtımında etken faktör olan ve Kafkas ırkı (sert koşullara dayanıklı, uzun hortumlu arı ırkı) arı türüne sahip olmakla arıcılık sektöründe haklı bir üne sahip olan Kars ili kovan sayılarına bakıldığında son yıllarda önemli bir değişim yaşanmadığı görülmektedir (2006 yılı kovan sayısı 44.898 adet).

Kanatlı hayvan potansiyeline baktığımızda bölge ve ülke değerlerine göre kanatlı hayvan üretimi ilde her geçen yıl düşüş göstermektedir.

3.1.2.2. Hayvansal Ürün Üretim Faaliyetleri

Genel olarak ilde hayvanlardan elde edilen ürünlerin hayvan başına düşen verimleri ile toplam üretimler düşük düzeydedir. Aşağıda hayvansal ürünler üretimi ayrı ayrı ele alınmıştır.

3.1.2.2.1. Süt Üretimi

Küçük aile işletmeleri olarak değerlendirebildiğimiz ve genelde köylerde ikamet eden süt üreticileri sütlerinin büyük kısmını süt işleme fabrikalarına, bakkallara ve doğrudan tüketicilere satmakta; süt ürünlerinin daha az nitelendirilebilecek kısmını ise iç tüketimlerinde kullanmaktadırlar.

2007 yılı süt üretimi yıllık 190.000 tondur. Bu üretim miktarının 30.000.tonu kültür ırkı sığırlardan, kalan 160.000 tonu ise yerli ve melez ırk sığırlardan eşit miktarlarda elde edilmiştir. Bu rakamlardan yola çıkıldığında sağmal kültür ırkı sığırlardan sığır başına elde edilen verimin diğer ırklara göre daha fazla olduğu görülmektedir.

Tablo 3.5. İlde Mevcut Sağmal Sığır Sayıları ve Süt Üretimi (2007)

Hayvan Irkı	Popülasyondaki Oram (%)	Popülasyondaki Hayvan Sayısı	Sağmal Sayısı	Verim (kg./yıl)	Süt Üretimi (ton/yıl)
Sığır Kültür	5	14.000	10.000	3.000	30.000
Sığır Melez	30	86.400	40.000	2.000	80.000
Sığır Yerli	65	187.200	80.000	1.000	80.000
Toplam Sığır	100	288.000	130.000	-	190.000
Küçükbaş Hayvan	-	263.097	60.000	60	360
TOPLAM					190.360

Kaynak: Tarım İl Müdürlüğü verileri

Dolayısıyla çiftçilerin yerli ırk sığır sayısını azaltıp kültür ve melez ırklara yönelmesi gerekmektedir. Tabi ki bu dönüşüm arazi ve iklim şartları kültür ırkı sığır yetiştiriciliğine pek de müsait olmayan ilde modern tarıma geçilmediği sürece zaman alacaktır. Bu nedenle çiftçilerin bilinçlendirilmesi, kamu tarafından desteklenmesi, tarımsal mekanizasyona geçilerek intansif tarımın yaygınlaştırılması ve gerekmektedir.

3.1.2.2.2. Kırmızı Et Üretimi

İnsan hayatının vazgeçilmez ihtiyacı olan proteinin sağlandığı en önemli besin maddelerinin başında kırmızı et tüketimi gelmektedir.

**Tablo 3.6. Kars İlinde Faaliyet Gösteren Ruhsatlı Mezbahalar ve Kapasiteleri
(2007)**

İşletme Ünvanı	Mülkiyeti	Faaliyet Alanı	Yıllık üretim kapasitesi (adet/yıl)
Çelikler Turizm ve Gıda San. Tic.A. Ş.	Özel	Kombina	65.250 Büyükbaş 313.200 Küçükbaş
Kars Belediye Başkanlığı S.O.M. İşletme Müd. Kars Belediye Mezbahası	Bld	Kesim	7.200 Büyükbaş 7.200 Küçükbaş
Esenyayla Et Süt Entegre Tesisleri	Özel	Kesim	26.000 Büyükbaş 52.000 Küçükbaş
Sarıkamış Belediye Mezbahası	Bld	Kesim	3.600 Büyükbaş 10.800 Küçükbaş
Kağızman Belediye Mezbahası	Bld	Kesim	540 Büyükbaş 5.940 Küçükbaş
Selim Belediye Mezbahası	Bld	Kesim	180 Büyükbaş 60 Küçükbaş

Kaynak: Tarım İl Müdürlüğü verileri

Bu ihtiyacın karşılandığı hayvancılık sektörünün Kars ilindeki mevcut durumuna bakıldığında bu sektörde yer alan işletmelerin sayısının yetersiz olduğu görülmektedir.

Yukarıdaki tabloda ilde faaliyette bulunan et işleme tesislerinin sayısını ve kapasiteleri gösterilmiş olup yıllık kapasitesi büyükbaş hayvanda 65.250 adet ve küçükbaş hayvanda 313.200 adet ile en önemli tesis Çelikler Turizm ve Gıda Sanayi Ticaret A.Ş.'dir. 2008 yılından itibaren de Çelikler A.Ş.'nin faaliyetini sınırlı tuttuğu hatta sektör değişikliğini gittiği bu nedenle ilde kasaplara kesim yapan Belediye mezbahasının haricinde et kesim tesisi olmadığı görülmektedir.

İlde yukarıda adı geçen tesislerde kesilen hayvan sayısının ve et miktarlarının 2007 yılı itibarıyla aylara göre dağılımı ise şöyledir.

Tablo 3.7. Kesilen Hayvan Türleri, Sayıları ve Ağırlıkları (2007)

Dönem	Koyun		Kuzu		Keçi		Oğlak		Sığır		Toplam	
	Adet	Kg.	Adet	Kg.	Adet	Kg.	Adet	Kg.	Adet	Kg.	Adet	Kg.
Ocak-Mart	453	8.967	33	482	71	1.444	23	276	995	214.280	1.575	225.449
Nisan-Haziran	514	11.299	80	1.246	53	1.260	31	403	1.640	355.700	2.318	369.908
Temmuz-Eylül	689	14.790	56	952	55	1.375	50	750	1.895	420.117	2.745	437.984
Ekim-Aralık	836	14.370	71	1.065	58	1.218	54	648	1.502	304.053	2.521	321.359
TOPLAM	2.492	49.426	240	3745	237	5.297	158	2077	6032	1.294.150	9.159	1.354.700

Kaynak: Tarım İl Müdürlüğü verileri

Bu tabloda görüldüğü üzere 2007 yılı kesilen toplam hayvan sayısı 9.159 adet ve toplam yıllık kırmızı et üretim miktarı ise 1.354,7 tondur. Bu toplam rakamın oluşumunda kesilen 6.032 sığırdan elde edilen 1.294.150 kg. et ile en büyük payın büyükbaş hayvanlardan sağlandığı (% 95,5),bunu sırasıyla 49.426 kg. (% 3,6) ile koyun, 5.297 kg. (% 0,4) ile keçi, 3.745 kg. (% 0,3) ile kuzu, 2.077 kg. (% 0,2) ile oğlak takip etmektedir. Et üretiminde kesilen hayvan sayısı kadar hayvanların karkas ağırlığı da önemlidir. Ocak-şubat mart aylarında hayvanların karkas ağırlıkları diğer dönemlere göre biraz daha fazla olduğu görülmektedir. Ortalama olarak hayvanların karkas ağırlıkları koyunda 19 kg, kuzuda 14,5 kg., keçide 20 kg.,oğlakta 12 kg. ve sığırdan 215.-kg.dır. 1997 yılındaki karkas verimi sığırlarda 148,1 kg.dan 215 kilograma yükselmiştir bu da sığır ırklarının yerli ırktan kültür ve melez ırka dönüştüğünün ispatıdır. Koyunlarda ise hemen hemen aynı düzeyde kalmıştır. (20,8 kg.-19 kg.) Türkiye Süt, Et, Gıda, Sanayicileri ve Üreticileri Birliği 2004 verilerine göre 2004 yılında sığır,koyun,keçi et üretiminin 407.814 tondur. Buna göre Kars ili, ülkedeki toplam et üretiminin sadece ve sadece %0,33 'sini üretmektedir. Buradaki en önemli sebep ise ilde et ve et ürünleri alanında faaliyet gösteren firmaların azlığı ve bu nedenle daha çok diğer illerle yapılan canlı hayvan ticaretine ağırlık verilmesidir. Et ve et ürünleri katma değerinin, canlı hayvan ticareti katma değerinden daha fazla olduğu göz önünde bulundurulursa, ilin yeterince yararlanamadığı çok büyük bir ekonomik potansiyelin varlığı dikkati çekmektedir.

3.1.2.2.3. Tavuk ve Yumurta Üretimi

Kars ilinde kümes hayvanlarından tavuk ve kaz sayı olarak en önemli türlerdir. İlde tavukçuluk pazar için üretim yapacak kadar gelişmemiştir. Bunun

başlıca nedenleri; ilin iklim şartlarının olumsuzluğu, büyük tüketim merkezlerine uzaklığı ve ulaşım imkânlarının kısıtlı olması yanında, son yıllarda artan göç nedeniyle iç tüketimin ticari amaçlı üretimi teşvik edecek boyutlarda olmamasıdır.

Aşağıdaki tablolar birlikte ele alındığında yıllar itibariyle üretimde önemli bir değişikliğin olmadığı görülecektir. Kanatlı hayvan sayıları ve yumurta üretimi irdelendiğinde tavuk sayısı ve yumurtasının toplam üretim miktarı içindeki öneminin daha fazla olduğu görülmektedir. Tavuk sayısı 2007 itibariyle 161.750 adet, tavuk yumurtası üretimi ise 9.098.500 adettir. Kümes hayvancılığı bakımından ildeki asıl üretim konusu kazcılıktır. Kars ve civarının Türkiye genelinden bu kadar büyük bir pay almasında yörenin iklim yapısının uygunluğu önem taşır. Çünkü kazlar soğuk iklim şartlarına dayanıklı hayvanlardır. Bu ise oldukça sert bir iklime sahip ilde diğer kümes hayvanlarından ziyade kaz beslemenin tercih edilmesine sebep olmaktadır. İlde kazcılık geleneksel usullerle yapılmaktadır ve sadece ailenin et ihtiyacını karşılamaya yöneliktir. Yetiştirilen kazlar sonbaharda kesilerek, etleri kurutulmak suretiyle kışlık et ihtiyacını karşılamak üzere saklanır. Kaz tüylerinden ise yastık yapımında faydalanılmaktadır. Ülkemizde kazcılığın ilimiz ve civarına özgü bir hayvancılık dalı olduğu söylenebilir. Zira Kars 128.400 adet ile Türkiye kaz varlığının %7,15 gibi büyük bir payına sahiptir. Ayrıca ilde 34.750 hindi ve 16.160 ördek bulunmaktadır.

Tablo 3.8. Kars İli Tavuk ve Yumurta Üretimi (2007)

İlçe Adı	Yumurta Tavuğu (Adet)	Hindi (Adet)	Kaz (Adet)	Ördek (Adet)	Tavuk Yumurtası (Adet)	Hindi Yumurtası (Adet)	Ördek Yumurtası (Adet)	Kaz Yumurtası (Adet)
MERKEZ	32.000	9.500	25.750	3.000	1.920.000	237.500	45.000	137.500
AKYAKA	10.000	2.100	13.500	450	400.000	42.000	4.500	67.500
ARPAÇAY	30.500	1.200	30.250	750	950.000	18.000	4.500	30.250
DİĞOR	7.500	1.150	1.200	0	450.000	28.750	0	4.800
KAĞIZMAN	20.100	2.600	5.500	760	1.005.000	12.100	6.800	39.800
SARIKAMIŞ	23.500	4.100	16.200	0	1.501.500	41.000	0	81.000
SELİM	33.500	13.250	32.000	9.000	2.500.000	26.500	90.000	160.000
SUSUZ	4.650	850	4.000	2.200	372.000	12.750	22.000	32.000
TOPLAM	161.750	34.750	128.400	16.160	9.098.500	418.600	172.800	552.850

Kaynak: Tarım İl Müdürlüğü verileri

3.1.2.2.4. Bal Üretimi

Kars ili, Türkiye'nin arıcılıkta önde gelen illerinden birisidir. Bitki örtüsünün arıcılığa elverişli olması, çiçek türü ve bolluğu, eşsiz lezzet ve kalitede bal üretimine uygun bir ortam oluşturmaktadır. Arının besinini yalnız çiçeklerden alması, ot toplama ve yığma gibi bir yükü olmaması, diğer hayvanların besini aleyhine çalışmaması, aksine polinasyonu sağlayarak bitkisel üretime katkıda bulunması sebebiyle yörede büyük ve küçükbaş hayvancılığın yanında en esaslı gelir kaynaklarından biri olagelmiştir.

Kars balı lezzet ve kalitesinin yanında diğer ballara nazaran daha hafif ve hazminin kolay olması özelliğiyle de öne çıkmakta ve yurt çapında talep edilmektedir. Kars, Türkiye'deki toplam arı kovanı sayısı ve bal üretimi bakımından önemli illerdendir. Zira ülkedeki toplam arı kovanlarının %1,13'üne, toplam bal üretiminin ise %1,25'ine sahiptir. Ayrıca Kars'taki arıcılık, kovan başına bal verimliliği bakımından Türkiye ortalamasının üzerindedir. Tablo 3.10.'da görüldüğü gibi 2007 yılı doğal bal üretimi 1.009,10 ton civarındadır.

Tablo 3.9. Kovan Mevcudu ve Bal Üretimi (2007)

İlçe Adı	Arı Kovan Sayısı (adet)	Arı Besleyen Köy Sayısı	Doğal Bal Üretim(Kg)	Arı Balmumu - Üretim(Kg)
MERKEZ	6.100	37	125.000	9.200
AKYAKA	750	15	1.500	1.125
ARPAÇAY	1.000	16	22.000	1.500
DİĞOR	600	10	12.000	900
KAĞIZMAN	25.500	27	520.000	15.000
SARIKAMIŞ	9.050	28	226.000	13.000
SELİM	3.000	34	75.100	4.000
SUSUZ	1.100	13	27.500	1.650
TOPLAM	47.100	180	1.009.100	46.375

Kaynak: Tarım İl Müdürlüğü verileri

2006 yılı arı kovanı ve bal üretim miktarlarına göre Türkiye'de bulunan kovan sayısı 4.851.683 adet ve bal üretimi ise 83.842 ton, Kars'ta ise bu değerler kovanda 44.898 adet ve bal üretiminde ise 976 ton'dur. Dolayısıyla Kars ili Türkiye toplam

kovan sayısının % 0,92'sini bal üretiminin ise % 1,16 'sını oluşturmaktadır. Bu değerlere bakıldığında bitki örtüsü zengin çayır ve meralarla kaplı araziye sahip olan il, arıcılıkta daha önemli seviyelere çıkarılabilecek potansiyele sahiptir.³

3.2. SANAYİ SEKTÖRÜ

Kalkınmanın temeli olarak bilinen sanayi sektörü bir toplumun refah düzeyinin artırılmasında en önemli sektörlerdendir. Ancak birazdan konunun ayrıntılarına geçildiğinde Kars ekonomisinde sanayinin pek gelişme gösteremediği görülecektir.

3.2.1. Kars Sanayisinin Genel Çerçevesi

Kars ili coğrafi konumu itibariyle Doğu Ülkeler ile sınır komşusu olmasına rağmen serhat şehri olması dolayısıyla diğer illere uzak bulunmaktadır. İstenilen her türlü ulaşım imkânının (deniz yolu hariç) müsait olmasına rağmen sanayileşme açısından bugünkü seviye beklenen ve arzu edilenin çok altında seyretmektedir.

Kars'ın gayri safi yurtiçi hâsılası 2001 yılı itibariyle cari fiyatlarla 344.968.703.000.000.- TL'dir. Bu da il ekonomik yapısının Türkiye'deki diğer illere göre geride kaldığını göstermektedir. Ayrıca Kars'ta sanayi içinde istihdam edilenlerin toplam nüfusa oranı % 1.46 civarındadır. Dolayısıyla sanayileşmenin arzu edilen seviyesine ulaştırılması için bu bölümde ilk olarak il sanayi potansiyeli sonrasında ise çözüm önerilerinin neler olabileceği irdelenecektir. Sanayi sektörü denilince akla ilk gelen unsur imalat yani üretim sektörüdür. Bu nedenle ilk olarak lokomotif olarak nitelendirilebilecek belli başlı işletmeler akabinde organize sanayi bölgesi hakkında özet bilgi verilecektir.

3.2.2. Organize Sanayii Bölgesinde Yer Almayan İşletmeler

Kars ilinde yerleşim yeri olarak organize sanayi bölgesi içerisinde yer almayan ancak il sanayisinin lokomotifi sayılabilecek önemli sınai işletmeler mevcuttur.

³Bkz.http://tuikrapor.tuik.gov.tr/reports/rwservlet?hayvancilik=&report=RAPOR61.RDF&p_kod=1&p_yil=2006&p_hk1=98&p_duz11=TRA22&desformat=html&p_dil=1&ENVID=hayvancilikEnv-15.06.2008)

3.2.2.1. Kars Şeker Fabrikası A.Ş.

Tarıma dayalı endüstrinin ve çiftçi-sanayici işbirliğinin en güzel örneğini teşkil eden Kars Şeker Fabrikası Erzurum-Kars-Ardahan karayolu üzerinde şehir merkezine 5,5 km. mesafede 3.216 dekar arazi üzerinde kurulan fabrika 1993 yılında tamamlanarak işletmeye açılmıştır. Açılan bu fabrika ile ilde sulanabilen tarım arazisinde şeker pancarı ekimi büyük bir gelişme göstermiştir. Kars Şeker Fabrikasında halen 267 işçi, 105 memur ve 196 geçici işçi olmak üzere toplam 578 kişinin istihdam edilmektedir.

Tablo 3.10. Yıllar İtibariyle Şeker Üretimi (2004-2007)

KAMPANYA DÖNEMİ	KRİSTAL ŞEKER SATIŞI (Ton)	KÜP ŞEKER SATIŞI (Ton)	TOPLAM SATIŞ (Ton)
2006/2007	3.113,75	0,000	3.113,75
2005/2006	16.168,90	0,000	16.168,90
2004/2005	22.572,30	0,000	22.572,30

Kaynak: Sanayi ve Ticaret İl Müdürlüğü verileri

Tablo 3.10.'de görüldüğü gibi 2006-2007 yılında Kars ilimizde kristal şeker üretimi 3.114 ton olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 3.11. Şeker Fabrikası Yan Ürünleri Üretimi (2004-2007)

KAMPANYA DÖNEMİ	MELAS(Ton)	YAŞ KÜSPE(Ton)	ALKOL(1000 lt)
2006/2007	3.785	31.075	0
2005/2006	5.952	50.303	0
2004/2005	5.906	54.193	0

Kaynak: Sanayi ve Ticaret İl Müdürlüğü verileri

Tablo 3.11.'de 2006-2007 yılında Kars ilimizde melas (şeker üretim prosesi neticesinde içerisinden artık daha fazla sakaroz kristalize edilmesi masraf ve zaman ekonomisi açısından verimli olmayan bir kalıntıdır) üretimi 3.785 ton ve yaş küspe üretimi ise 31.075 ton olarak gerçekleşmiştir.

3.2.2.2 Sarıkamış Ayakkabı Fabrikası (Sümer Holding A.Ş.)

İlin en önemli yatırımlarından olan Sarıkamış Ayakkabı Fabrikasının yapımına 1976'da başlanmış, 1982'de deneme üretimine geçilerek, 1983'te işletmeye alınmıştır. Yatırımın finansmanında % 39 dış kredi, %24 iç kredi kullanılmış geri kalan %37'lik kısım ise Sümerbank'ın öz kaynaklarınca karşılanmıştır.

Fabrikanın kuruluş amacı askeri bot ve muhtelif resmi ayakkabı üretimi yapmaktır. Toplam 59.428 m²'lik kuruluş alanınının 4.356 m²'lik bölümü üretim alanı olarak kullanılmaktadır. Kapasite, üretilecek tiplere ve modellere bağlı olarak değişmekle birlikte tek vardiya esasına göre yılda ortalama 500.000 çifttir. Çift vardiya çalışılması durumunda ise 1.000.000 çift askeri bot üretimi yapılabilmektedir. Fabrikada 35 memur, 295 işçi olmak üzere toplam 330 kişi istihdam edilmektedir. Özelleştirme kapsamında daha önce faaliyette bulunan bu fabrikada 2008 itibariyle üretim yapılmamaktadır.

3.2.2.3 Kars Yem Sanayi Ticaret A.Ş.

İl merkezinde 1969 yılında kurulan fabrika 1975'te işletmeye alınmıştır. 1993 yılına kadar bir Kamu İktisadi Teşekkülü olarak faaliyet gösteren fabrika bu yılda özelleştirilmiştir. Fabrika özelleştirildikten sonra, %48 hissesine Kars İl Özel İdaresinin, %40 hissesine fabrika çalışanlarının ve kalan %12'lik hisseye ise yöre halkından gerçek ve tüzel kişilerin sahip olduğu halka açık bir anonim şirket haline gelmiştir. Hasat mevsiminde yöre halkının mahsulü fabrika tarafından en uygun fiyatlarla alınarak değerlendirilmekte, yine yöre halkına kaliteli ve ucuz yem temin edilmektedir. Fabrikada 6'sı idari görevlerde olmak üzere toplam 21 kişi istihdam edilmektedir.

3.2.2.4 Kars Çimento Sanayi Ticaret A.Ş.

Kars Çimento Fabrikası Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinin çimento ihtiyacını karşılamak ve bölge kalkınmasına katkıda bulunmak üzere Çitosan tarafından 1969 yılında temeli atılarak; 1976'da işletmeye alınmıştır. 1977 tarihinde T.Çimento Sanayi T.A.Ş.'nin bir işletmesi olarak kurulan şirket 1985'te müesseseye, 1987 yılı itibariyle de bağlı ortaklık haline getirilmiştir. 1996'da özelleştirilen fabrika, Çimentaş İzmir Çimento Fabrikası T.A.Ş. tarafından satın alınmıştır.

Kars-Erzurum karayolunun 11.km.sinde 12.198 m² üniteler, 2.754 m² idare ve işletme binalarını kapsayan kapalı alanı bulunan Kars Çimento Fabrikası 474.956

m²'lik bir alana kuruludur. Fabrikanın yıllık üretim kapasitesi 210.000 ton klinker ve 250.000 ton çimentodur. Kars, Iğdır, Ardahan, Artvin, Rize, Ağrı ve Erzurum illeri fabrikanın pazar alanını oluşturmaktadır. Şu anda fabrikada 110 işçi ve 85 idari personel (güvenlik görevlisi, mühendis vb. dâhil) olmak üzere toplam 195 kişi çalışmaktadır.

3.2.2.5 Çelikler Turizm Gıda Sanayi Ticaret A.Ş. (Kars Et Kombinası)

1972 yılında Et ve Balık Kurumuna bağlı olarak kurulan Kars Et Kombinası 1995 yılına kadar bir Kamu İktisadi Teşekkülü olarak işletilmiş ve 1995 yılında özelleştirilmiştir. Tesis Kars şehir sınırları içerisinde, 110 dönümü kullanım alanı olmak üzere toplam 700 dönüm arazi üzerine kuruludur. Kombinada 30 adet ve her biri 150 ton kapasiteli soğuk hava deposu, şoklama ünitesi, kesimhane, şarküteri imalathanesi ve yan ürün imalathanesinden oluşan ana üretim binası bulunmaktadır. Ayrıca 2.000 büyükbaş, 5.000 küçükbaş hayvan beslenebilecek modern ve sağlığa uygun ahırlar mevcuttur. Yine fabrikada 65 ton/gün sığır veya 40 ton/gün koyun kapasiteli 4 adet dondurma tüneli, 53 ton kapasiteli 2 adet sakatat tüneli, toplam 1.500 tonluk 11 adet donmuş muhafaza deposu, 120 tonluk iki adet peynir muhafaza deposu, et-kemik unu ve kan unu üreten rendering tesisi, bağırsak ve deri işleme departmanları bulunmaktadır. İşletmenin kurulu kapasitesi 250 büyükbaş/gün ve 1.200 küçükbaş/gündür. İldeki hayvan potansiyelini değerlendiren tek et tesisi olması nedeniyle büyük bir önem taşıyan fabrikanın tam kapasiteyle çalışması il ekonomisine büyük katkılar sağlayacaktır. Şu anda fabrikada 20'si idari personel, 79'u işçi olmak üzere toplam 99 kişi istihdam edilmektedir.

3.2.2.6 Figaro Endüstriyel Süt Ürünleri Sanayi Ticaret A.Ş.

1996'da faaliyete geçen fabrikada kaşar peyniri, tereyağı gibi süt ürünleri üretilmektedir. Yılda 5.000 ton süt işleme kapasitesine sahip olan tesis, kurulu kapasitesinin çok altında faaliyet göstermekte olup, şu anda 10 kişi istihdam edilmektedir.

3.2.2.7 Çelik Hayvancılık Sanayi Ticaret A.Ş.

İl merkezinin Bayrampaşa Mahallesi mevkiinde 1997 yılında işletmeye açılan tesis ildeki ender entegre hayvancılık tesislerinden birisidir. Tesis yem bitkileri üretiminden besiciliğe, damızlık süt hayvancılığından süt mamulleri üretimine kadar hayvancılıkla ilgili çeşitli alanlarda faaliyet göstermektedir. Saatte 5 ton süt işlenen

ve 2,5 ton yem üretimi yapılan tesis, yılda 150 ton kaşar peyniri ve çeşitli süt ürünleri üretmektedir. Halen 15 kişinin istihdam edildiği tesisin tam kapasite çalışması durumunda 45 kişiye daha iş imkânı sağlanmış olacaktır.

3.2.2.8 Hedef Yem Sanayi ve Ticaret A.Ş.

İşletme Digor yolu üzerinde kurulmuş olup, İşletme Karma Hayvan yemi üretmektedir. Yem üretiminde ağırlıklı olarak kullanılan arpa, buğday, mısır girmekte, bunları pamuk küspesi, melas, tuz, mermer tozu gibi diğer ürünler takip etmektedir. Üretim kapasitesi ve fiili üretimi 61.200 ton/yıldır.

İdari ve teknik personelle birlikte toplam 21 kişi istihdam edilmektedir.

3.2.3. Kars Organize Sanayi Bölgesi

Bilindiği üzere günümüzde önemi artarak devam eden çevre problemlerinin giderilmesi veya en aza indirilmesi, planlı şehirleşme, daha fazla yeşil alan oluşturulması, özellikle sanayinin yoğun olduğu bölgelerde oluşan atıkların yerleşim yerlerinden uzaklaştırılması veya tabiata zarar vermeyecek hale getirilmesi sorumluluğu, kamu kurumlarının yanı sıra, sanayi tesislerinin de içinde yer aldığı Organize Sanayi Bölgeleri'ne düşmektedir.

Kars ilinde sanayinin gelişmesi ve dengeli bir kalkınmayı sağlamak amacıyla Kars Organize Sanayi Bölgesi il merkezinin Paşaçayırı Mahallesi ile Kümbetli Köyü arasında 1.947.000 m²'lik bir alan üzerinde 75 parselden oluşan bir fabrika sahası planlanmış ve 1976 yılında kurulmuştur. İnşaatına 1976 yılında başlanan Organize Sanayi Bölgesinde idare binası, çıraklık okulu, bakım garajı, personel lojmanı ile kafeterya binası tamamlanmıştır. Altyapı inşaatı olarak ise 1.380 m uzunluğundaki dere ıslahı, yağmur suyu kanalı ve bu kanal üzerinde dört adet köprü menfezi tamamlanmıştır.

Tablo 3.12. Organize Sanayi Bölgesinde Faaliyette Bulunan Tesislere Ait Kapasite ve İstihdam Rakamları (2007)

ŞİRKETİN ADI	YERİ	ÜRETİM	İSTİHDAM	TEORİK	ÜRETİM
		KONUSU		DAMI	
					(YIL/GÜN)
Doğu Metal A.Ş	OSB	Metal Fit.	30	100	10.380.000 Adet/Yıl
Can Süt Ürünleri A.Ş	OSB	Süt Ürn.	20	30	30.000 Ton/Yıl
Ser Süt San A.Ş	OSB	Süt Ürn.	20	50	30.000 Ton/Yıl
Öz Kar Süt	OSB	Süt Ürn.	20	30	40 Ton/Gün
Numan ZİNCİRKIRAN	OSB	Taş İşl	15	30	
Baran İnş. Ltd Şti.	OSB	Taş İşl	15	40	45.000 m2/Yıl
Yemen KARAAĞAÇ	OSB	Mermer	10	30	Karo 734 bin Ton/Yıl Mermer 96 bin m2/Yıl
Gökalp Doğu Set Mob .A.Ş	OSB	Mobilya	15	30	
Sulobanlılar Orman Ürün. A.Ş	OSB	Kereste	15	30	7.560 m3/Yıl
Doğruel Ağaç San A.Ş	OSB	Kereste	10	20	10 m3/Gün
Sanguoğulları İnş A.Ş	OSB	Hazır Beton	15	50	307.200 Ton/Yıl
Yılmazel Süt Ürn. Ltd Şti.	OSB	Süt Ürn.	15	30	60 Ton/Yıl
Akdeniz İnş.Ltd Şti	OSB	Temizlik	10	30	400 Ton/Yıl
Kars Beld. Halk Ekmek Fab.	OSB	Ekmek	25	50	
Ekinci İş Yapı Ltd Şti.	OSB	Kereste	10	20	
Kaya Tekstil A.Ş	OSB	Tekstil	20	100	
Ahmet TAŞDEMİR	OSB	ParkeKereste	10	20	
Koçerler Kereste	OSB	Kereste	10	20	
Yılmazlar Kerestecilik Ltd.	OSB	Kereste	10	20	
Beko Gıda San. Tic.Ltd. Şti.	OSB	Gıda	30	60	46.40 Ton/Yıl
Hasel Yem A.Ş	OSB	HayvanYemi	15	40	15 Ton/Saat
Kıraşal Turizm Tic. A.Ş	OSB	Plastik Boru	15	50	
Ata-San Kum Eleme İnş. A.Ş	OSB	Kum Eleme	30	50	
Isı Mak. Tek. Mad.İnş Tek. Isı Araçl	OSB	Tuğla	30	50	
Ak Süt San Tic Ltd Şti	OSB	Süt Ürn.	15	30	
Ay Süt San Tic. Ltd.Şti.	OSB	Süt Ürn.	15	30	
Büyük Zavotlar Gıda. Hay. Ltd. Şti.	OSB	Süt Ürn.	20	40	
Keskinler Süt San Tic Ltd. Şti	OSB	Süt Ürn.	15	30	

Kaynak: Sanayi ve Ticaret İl Müdürlüğü verileri

1986 yılında bölgenin 328.000 m²'lik bölümü Küçük Sanayi Sitesine satılmıştır. Kars Organize Sanayi Bölgesinin tamamlanması ilde yeterli düzeyde olmayan sanayiye geliştirecek ve hem yöre, hem de ülke ekonomisine büyük katkılar sağlayacaktır. Ayrıca ilde had safhada bulunan işsizlik sona erecek, diğer illere göç

eden halkın büyük kısmını açılacak sanayi tesislerinde istihdam etme olanağı sağlanacaktır.

Tablo 3.13. Kars Esnaf ve Sanatkârlar Odalar Birliği'ne Bağlı Oda Başkanlıkları (2008)

MERKEZ/İLÇE	BAĞLI BULUNDUĞU ODA	ÜYE SAYISI
AKYAKA	Akyaka Esnaf Ve Sanatkârlar Odası	149
DİĞOR	Diğor Esnaf Ve Sanatkâr Odası	325
KAĞIZMAN	Kağızman Esnaf Ve Sanatkârlar Odası	407
KAĞIZMAN	Kağızman Şöförler Ve Otomobilciler Esnaf Odası	209
KARS	Kars Bakkallar Esnaf Odası	631
KARS	Kars Demirciler Esnaf Ve Sanatkârlar Odası	138
KARS	Kars Kasaplar Esnaf Odası	125
KARS	Kars Lokantacılar Esnaf Odası	122
KARS	Kars Mobilyacılar Ve Marangozlar Esnaf Ve Sanatk. Odası	113
KARS	Kars Otelciler Kahveciler Ve Hancılar Odası	151
KARS	Kars Radyo Televizyon Ve Elektrikçiler Esnaf Ve Sanat. Odası	127
KARS	Kars Şöförler Ve Otomobilciler Esnaf Odası	774
KARS	Kars Tamirciler Ve Tesfilyeciler Esnaf Ve Sanatkârlar Odası	214
KARS	Kars Terziler Esnaf Ve Sanatkârlar Odası	287
SARIKAMIŞ	Sarıkâmiş Esnaf Ve Sanatkârlar Odası	545
SARIKAMIŞ	Sarıkâmiş Şof. Kamyon. Otob. Minibüs. Oto Tamirciler Odası	222
SELİM	Selim Esnaf Ve Sanatkârlar Odası	300
KARS	Kars Esnaf Ve Sanatkârlar Odaları Birliği Arpaçay Şubesi	161
KARS	Kars Esnaf Ve Sanatkârlar Odaları Birliği Susuz Şubesi	86
TOPLAM		5.086

Kaynak: Sanayi ve Ticaret İl Müdürlüğü verileri

Esnaf ve Sanatkârlar Odalarına bağlı toplam 5.086 üye sayısı içerisinde Şöförler ve otomobilciler esnaflarının sayısının fazla olduğunu bunu bakkalların takip ettiğini görmekteyiz. Bu da sektörel olarak ilde hizmetler sektörünün öne çıktığını göstermektedir. Kars ilinde gıda sektöründe faaliyet gösteren firmaların çokluğu dikkat çekmektedir. Bunun sebepleri arasında; gıda sektörünün uzmanlık gerektirmeyen bir alan olması ve aşırı sermayeye ihtiyaç duyulmaması yer

almaktadır. gıda sektörünü ise giyim,sanayi,dayanıklı tüketim malları,inşaat ve yapı malzemeleri gibi işletmeler takip etmektedirler(Zengin,2008:135,138)

3.2.4. İldeki Küçük Sanayi Siteleri

Tablo 3.14.'de görüldüğü üzere Kars ilinde bugüne kadar İl Merkezinde 408, Sarıkamış İlçesinde 54 ve Kağızman İlçesinde 72 işyeri olmak üzere, toplam 534 adet işyerinden oluşan küçük sanayi sitesi kurulmuştur.Bu küçük sanayi siteleri içinde faaliyette bulunan işyerleri zaten talebin düşük olduğu yörenin ihtiyacını karşılaması bakımından önemlidir.

Tablo 3.14. İl Merkez ve İlçelerindeki Küçük Sanayi Sitesi Esnafları (2008)

Sektör	Kars	Sarıkamış	Kağızman	Sektör	Kars	Sarıkamış	Kağızman
Oto Tamircisi	171	5	8	Keresteci	71		
Zirai Alet Tamircisi	8			Tornacı		2	
Demirci	58	4	24	Hızarcı		10	
Sobacı	35	20		Elektrikçi			15
Marangoz	65	13	13	Mobilya			12
TOPLAM					408	54	72

Kaynak: Sanayi ve Ticaret İl Müdürlüğü verileri

3.2.5. Kars Besi Organize Sanayi Bölgesi

Kars Besi Organize Sanayi Bölgesi 04.08.1998 tarihinde Kör Kuyu Tepesi, Turna Taşları, Domalak Tepe mevkileri arasında 5001 ada, 117 no.lu meranın 1.888 dekametrelik kısmı Hayvancılık ve Besi Organize Sanayi Bölgesi yeri olarak tespit edilmiş olup inşaatın 2012 yılında bitirilmesi öngörülmektedir.(Kars Sanayi ve Ticaret İl Müdürlüğü, 2008: 20).

3.3. MADENCİLİK

Kars ilinde maden potansiyeli şöyledir; perlit, kaya tuzu, kireçtaşı, manyezit, bazalt taşı, ponza taşı madenleri çıkarılmaktadır. Bu madenlerden özellikle perlit ve kaya tuzu önemlilik arz etmektedir. İlde faaliyet gösteren Kars Çimento Fabrikası tarafından yıllık olarak 210.000 ton klinker ve 250.000 ton çimento üretimi gerçekleştirilmektedir (DAP,2000:111)

3.4. ORMANCILIK FAALİYETLERİ

Kars, gerek coğrafi konumu ve gerekse iklim özellikleri sebebiyle bitkisel örtünün gelişmesine pek müsait olmayan bir ildir. Buna rağmen Kars'ta yerel olarak orman varlığı bakımından oldukça zengin bölgeler mevcuttur. Özellikle Sarıkamış İlçesi ormanları ile öne çıkmaktadır. Orman Genel Müdürlüğü verilerine göre Kars İl sınırları itibariyle orman durumu şöyledir. 29.519 Ha normal, 6.656 Ha bozuk koru orman ve 52.5 Ha bozuk baltalık ormandır.

Kars'taki orman alanı 30.300 hektar ile il yüzölçümünü koru ormanları meydana getirmekte, koru ormanlarının büyük bir çoğunluğunu ise bozuk koru ormanları oluşturmaktadır. İldeki ormanlar miktar olarak fazla kayda değer olmasa da, tür olarak değer taşımaktadır. Çünkü Sarıkamış civarındaki ormanları dünyada çok ender görülen sarıçamlarla süslüdür. İlde toplam orman köyü sayısı 32 olup bunların 28'i Sarıkamış, 4'ü ise selim İlçesindedir. Orman köylerinde eğitim, sağlık diğer altyapı tesislerinin diğer köylere göre daha düşük seviyede olmasının yanında işsizlik de fazla. Bu köylerdeki işsizlik oranını yüksek olmasında, tarımdaki çeşitlenmenin az oluşu ve sulama suyu yetersizliği ana nedenlerdir. Kars Orkøy Mühendisliği görev alanında Kars'ta 32 orman köyü vardır. Bu köylerdeki halka süt koyuncululuğu ve besi sığırcılığını geliştirmek amacıyla ferdi kredi verilmesinin yanında, kooperatif kredileri de verilmekte ise de bunların yeterli olduğu söylenemez.

Ormanlar ayrıca ilin sosyo-ekonomik yapısına da katkı sağlar. Sürdürülebilir bir kalkınma için ormanlar eğlenme, dinlenme ve boş zamanlarını değerlendirme imkânı sağlar. Havası, suyu, doğal görünümleri ve sakin ortamı ile özellikle şehirlerde yaşayan insanları kendisine çekerek rekreasyon imkanı sunar. Ormanlar orman içinde ve dışında yaşayan insanlara çeşitli iş alanları sağlar, işsizliği önlemede etkin bir rol oynar, böylece köyden kentte göçü azaltır. Ormanlar, yaban hayatı ve av kaynaklarını korur. Nesli tükenmekte olan hayvanların üretimi, korunması ve barınmasında koruma alanları oluşturur. Bu nedenlerden dolayı ilde ormanlık alanların zenginleştirilmesi faaliyetlerine önem vermek gerekmektedir⁴

⁴ http://www.cedgm.gov.tr/icd_raporlari/karsicd2006.pdf-12.06.2008)

3.5. HİZMETLER SEKTÖRÜ

Bir mal üretimi olmaksızın, bir ihtiyacın karşılanmasına yönelik üretimi ifade eden hizmetler sektörü tarım ve sanayi ile birlikte ekonominin üç ana faaliyet kolundan biridir. Genel olarak sanayiye göre daha emek yoğun bir sektördür. Hizmetler sektörü tarım toplumlarında da, sanayi toplumlarında da ekonominin bir parçası olarak var olmuştur. Son dönemlerde, sanayileşmiş ülkeler başta olmak üzere, üretimde ve istihdamda hizmetler sektörünün ağırlığı büyük ölçüde artmıştır.

3.5.1. İç Ticaret

Ticaret genellikle tarım ve hayvansal ürünlerin pazarlaması şeklinde yapılmaktadır. İlde ticaret hayatına canlılık getiren toptancı firma sayısının az olması nedeniyle ticareti cadde ve sokaklara yerleşmiş esnaf ve sanatkârlar teşkil etmektedir. Büyük kısmı asgari ücretle, sendikasız, sigortasız çalışan bir kesimi istihdam eden esnaf ve sanatkârların sosyal güvenceden yoksun çalıştıkları görülmektedir.

İlde yazın hayvan alış verişi nedeniyle canlılık gözlenmekte ve diğer illere hayvan sevkiyatı yapılmaktadır. Bunun yanı sıra, et, kaşar, grevver peyniri yün, yağ ve kuru ot ve saman, metal fittings malzemesi satışları yapılmaktadır.

İl ticari alanda diğer illere bağlıdır. İlde sanayiye dönük imalathanelerin yok denecek kadar az olması nedeniyle temel tüketim maddeleri diğer illerden karşılanmaktadır. Ayrıca ilde Kars Belediyesine ait bir adet Yaş Sebze ve Meyve Hali ile Sarıkamış İlçesinde bir yaş meyve ve sebze hali bulunmaktadır.

3.5.2. İthalat ve İhracat

İlde sanayide kullanılan hammaddeler ile diğer tüketim mallarının ithalat ve ihracatı genellikle büyük şehirlerdeki firmalar vasıtasıyla yapılmaktadır. Doğu Ülkeleri ile doğrudan ithalat yapılmaktadır. Sarp Sınır Kapısı, Nahçıvan Sınır Kapısı ve Gürbulak Sınır Kapılarından ithalatçı ve sınır ticareti belgesi ile ithalat ve ihracat yapılmaktadır.

Nahcivana 2003 yılında 1.462.452 \$ tutarında çimento, Azerbaycan ve Gürcistan'a 35.529.330 \$ tutarında inşaat malzemesi ihraç edilmiştir.2006 yılında

2.298.551.- USD, 7.043.252.95.-.YTL tutarında çimento ve inşaat malzemesi ihraç edilmiştir (Kars Valiliği 2003 ve 2006 Raporu).

3.5.3. El Sanatları

Karsta en çok gelişen el sanatı halıcılık ve kilimciliktir. Doğal boyalardan yapılan Kars Halıları ülke çapında değer kazanmıştır. Halı düğümlerinde İran, Batı Anadolu ve İç Anadolu'nun izleri görülmektedir. Aynı çeşitlilik renk ve motiflerde de görülmektedir. Ayrıca yöresel motifler ilgi çekicidir.

Halıcılıkta başta yün, kıl, ipek ve pamuk kullanılmaktadır. Gümüş işlemeciliği de özellikle hatıra eşyaları yapımında önem kazanmıştır. Yöre motiflerini taşıyan gümüş kemerler, başlıklar ve takılar turistlerin ilgisini çekmektedir. Ancak eskiden olduğu gibi halı üretimi yapılmamaktadır. Bunun nedeni olarak küçükbaş hayvancılığın sayısının azalması bundan da ziyade televizyon gibi eğlence araçlarının artışına bağlı olarak kültürün değişime uğraması uzun kış gecelerinde artık halı dokuma yerine televizyon seyredilmesi gösterilebilir.

3.6. KARS İLİ TURİZM POTANSİYELİ

Turistik ürün, "turistin seyahati boyunca yararlandığı konaklama, yeme-içme, ulaştırma, eğlence ve diğer birçok servislerin bileşimidir." Turizmde ürün iki şekilde ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birincisi, bir ülkenin veya bir yörenin sahip olduğu tüm doğal tarihi ve turistik kaynakların oluşturduğu turizm ürünüdür. İkincisi ise, tüketicilerin yer değiştirmelerine ve tatil yapmalarına imkân veren tüm hizmetler yani bir paket turu oluşturan turistik hizmetlerin tümüdür (Hacıoğlu, 1997: 39). Dolayısıyla bu mekânların nereler olduğu Kars ili turizm potansiyelini analiz etmek bakımından yararlı olacaktır.

Tarihte milattan önceye kadar uzanan birçok medeniyete ev sahipliği yapmış bu topraklar üzerinde bu medeniyetlerin izleri taşıyan birçok eser yer almaktadır. Bu tarih kokan topraklarda geçmişte yaşamış uygarlıkların ilde halen kalıntıları yer almaktadır. Bu bölümde bu tarihi yapılar sırasıyla ele alınmıştır.

3.6.1. Kaleler

Burada Kars ili merkez ve ilçelerinde yer alan tarihi ve turistik öneme sahip kaleler ele alınmıştır.

3.6.1.1. Kars Kalesi

Ek-2 fotoğraf 4 'te görülen Kars Kalesi M.S. 1153 yılında Selçuklulara bağlı Saltuklu Sultanı Melik İzzeddin'in emri ile Veziri Firuz Akay tarafından yaptırılmıştır. Kenti çevreleyen dış kale surları da 12. yy.da inşa edilmeye başlanmış 1386 tarihinde Timur tarafından yıkılan kale 1579 yılında Osmanlı Padişahı III. Murat'ın fermanı ile Kars'a gelen Lala Mustafa Paşa tarafından kale ve dış cephe surları yeniden yaptırılmıştır. Kaleyi 1386 yılında Timur yerle bir etmiş, 1579 yılında tekrar III. Murat'ın emriyle Lala Mustafa Paşa yeniden yaptırmıştır.1616 ve 1636 yıllarında 2 defa onarımdan geçmiş, şehir merkezine bazı eserler eklenmiştir. Kaynaklara göre Merkez kale dışında surlar 27.000 metre uzunluğunda olup, 220 burç ve 2.080 mazgaldan meydana gelmiştir. Kale doğu-batı istikametinde 250 m. kuzey-güney istikametinde yaklaşık 90 m.dir. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra 40 yıllık Rus işgalinde tahribatlara uğramış, orijinal özelliğini ve kullanımını yitirmiştir. Kars Kalesinin dış cephe surları kesme bazalt taştan yapılmış olup yük istinat duvarları ile çevrilidir. Üç büyük kapısı bulunmaktadır. Bunlar;

- 1.Su kapısı veya çeribaşı kapısı (batıda)
- 2.Kağızman kapısı (ortakapı)
- 3.Behram kapısı veya Bayrampaşa

Kalenin kuzeydeki ana giriş kapısı kale önündeki boşluğa açılmaktadır. Bu yapılar arasında kalenin en yüksek noktası olan kale burcuna doğru taş döşemeli bir cadde mevcut olup caddenin bitiminden itibaren merdivenlerle kale burcuna ulaşılmaktadır. Kars Kalesi içerisinde 12. yy.dan kalma Celal Baba Türbesi, Askeri Koğuşlar, Tarlalar, Cephanelik ve bir adet Mescit yer almaktadır. Sit alanı olarak ilan edilen Kars Kalesi kentten bakıldığında etkileyici bir görünüme sahiptir (Gündoğdu,2006:197–198).

3.6.1.2. Micingirt Kalesi

Sarıkamış ilçesi İnkaya (Micingirt) köyü sınırları içerisinde yer alan bu kale Urartu dönemine aittir. Yüksekçe bir tepe üzerine dikdörtgen planlı olarak inşa edilen kalenin günümüze sadece sur duvarlarının bir kısmı ulaşmıştır. Kale Urartuların Kars bölgesine geldiği 8. Yüzyılın sonlarında yapılmış olmalıdır. Urartulara ait kaya mezarları da mevcuttur. Kale daha sonraları Bizans Selçuklu,

Saltuklu ve Osmanlı döneminde kullanılmıştır. Kale bakımsızlıktan önemli ölçüde tahrip olmuştur. (Kars Valiliği, 2002:187).

3.6.1.3. Mağazbert Kalesi

Kars ili Digor ilçesi Mağazbert köyü sınırları içerisinde yer alan kale Türkiye-Ermenistan sınırın ayıran Arpaçay nehrin batı yakasında kurulmuştur. Bizanslılar tarafından 8. yüzyılda inşa edilmiş olup Bagratlı Krallığı, Selçuklular ve Osmanlılar döneminde de kullanılmıştır(Kars Valiliği, 2002:187).

3.6.1.4. Süngütaş-Zivin Kalesi

Zivin köyünün doğusunda sarp kayalar üzerinde kurulmuş kale kaba bir yamuğu andırmaktadır. Kale çevresinde bol miktarda Urartu seramik parçaları bulunmaktadır. Kalenin Urartu döneminde kurulduğu sanılmaktadır.

3.6.1.5. Tunçkaya-Kaçivan Kalesi

Kağızman ilçesine 40 km. uzaklıkta, Tunçkaya Köyü'nde bulunan bu kale Selçuklular döneminde kullanılmıştır. Ancak kalenin daha eski dönemlere kadar indiği sanılmaktadır. Osmanlılar da kaleyi sürekli onarmışlardır. Bu da kalenin stratejik konumda olduğunu göstermektedir. Kalenin düzgün bir planı bulunmamaktadır. Kesme taş ve moloz taştan yapılan, dört yönden surlarla çevrili kalenin iki giriş kapısı bulunmaktadır. Günümüze harap bir durumda gelen kale içerisinde bir kilise ile mescit kalıntısı bulunmaktadır. Keçivan Kalesi Kağızman ilçesinin kuzeybatısında yer alan Aladağ'ın hemen eteğindedir. Kaynaklar ve halk arasında Keçivan, Geçivan, Geçvan adları ile anılmakta olup, kalenin bulunduğu yerleşim yeri 1960 sonrası Tunçkaya Köyü olarak isim almıştır ⁵

3.6.1.6. Arkina Kalesi

Arpaçay ilçesinde Ani'nin kuzeyinde, Arpaçay nehri kıyısında bulunan Arkina Kalesi'nin kimin tarafından ve ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Büyük olasılıkla Ermeniler tarafından yaptırılan bu kalede yaşayan Ermeni ruhani reislerinin olduğu kaynaklardan öğrenilmektedir. Bizanslıların eline geçen kale zaman zaman İran saldırılarına uğramıştır

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkznz:<http://www.kenthaber.com/IIIDetay.aspx?ID=777>.

3.6.1.7. Kızıltepe Kalesi (Yervantaşad)

Arpaçay ilçesinde Arpaçay ile Aras nehirlerinin birleştiği noktada bulunan Kızıltepe Kalesi, Kral Yervant tarafından M.Ö I.yüzyılda yaptırılmıştır. VIII. yüzyılda harap olarak onarılan kale kesme taş ve moloz taştan yapılmıştır. Günümüze kaleden pek az bir duvar kalıntısı gelebilmiştir.

3.6.1.8. Marmaşen Kalesi

Arpaçay ilçesinde Arpaçay nehri'nin kıyısında, Kanlıca Köyü'nün olduğu yerde, Ermeni prensi Krikor Bahlavuni'nin oğlu Vahram tarafından XI. yüzyılın başlarında yaptırılmıştır. Kesme taş ve molozdan yapılan etrafı su dolu hendeklerle çevrili kaleden günümüze çok az duvar kalıntısı kalmıştır.

3.6.1.9. Pakaran Kalesi

Arpaçay ilçesinde Arpaçay'ın kıyısında, Ani'den 3-4 km. uzaklıkta bulunan Pakaran Kalesi'nin ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Kaynaklardan XIII. yüzyılın başlarında Gürcülerin bu kaleyi ele geçirdiği, ardından Ermeni Prensi Vartan'ın kaleyi geri aldığı öğrenilmektedir. Kale 1394'de Timur'un Anadoluyu istilası sırasında yıktırılmıştır.

3.6.1.10. Artakers Kalesi

Kars Kağızman ilçesinde, Günindi Köyünde bulunan bu kalenin yapım tarihi bilinmemektedir. Yüksek kayalık bir alanda bulunan kale kaba taşlardan örülmüştür. Kale yakınında Buzhane denilen mevkide de mağara bulunmaktadır. Kalenin yapımı ile ilgili yeterli bilgi bulunmamaktadır. Günümüze taş duvarlarından bazı kalıntılar gelebilmiştir

3.6.1.11. Ağca kale

Kağızman ilçesinde bulunan Ağca Kale'nin ne zaman ve kimin tarafından yapıldığı bilinmemektedir. Kale kayalık bir tepe üzerinde olup, günümüze ulaşan duvar yüksekliği 7-8 m. genişliği de ortalama 5-6 m.dir. Sarımsı beyaz taşlardan örülmüş olan kalenin dikdörtgen planlı olduğu sanılmaktadır.

3.6.1.12. Kozlu Kalesi

Kağızman ilçesinin Kuzlu Köyü'nün batısında bulunan kalenin eski bir tarihi olduğu sanılmaktadır. Ancak buna açıklık getirecek bir belgeye de rastlanmamıştır. Kesin olmamakla birlikte, kalenin Urartular döneminden kaldığı sanılmaktadır. Kalenin kuzeybatısında bulunan mağaralardan, tarih öncesi çağlarda bir yerleşim

olduğu anlaşılmaktadır. Bu mağaralar iki ve üç katlıdır. Kalenin yanında bir de göl vardır. Moloz taştan duvarları örölmüş ve oldukça yüksek olduğu da günümüze gelen kalıntılardan anlaşılmaktadır.

3.6.1.13. Kötek-Köroğlu Kalesi

Kağızman ilçesinde Kötek Köyü'nün bir kaç km. batısında bulunan moloz taşlardan yapılan ve yüksekliği 150 m.yi bulan kalenin ne zaman ve kimin tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Yapımıyla ilgili bir kitabeye rastlanmadığı gibi kaynaklarda da onunla ilgili yeterli bir bilgiye rastlanamamıştır.

3.6.2. Camiler

İlde önemli turistik ve tarihi yapılar arasında özellikle Selçuklu ve Osmanlı dönemine ait camiler de yer almaktadırlar.

3.6.2.1. Evliya Camii

Ek-2 fotoğraf 6'da gösterilen Evliya Camii Sultan III. Murad döneminde, Lala Mustafa Paşa tarafından 1579 yılında camii haziresinde yer alan Hasan-ı Harakani isimli Anadolu evliyalarından birisi olan bu evliyanın ismine izafeten yaptırılmış olup Evliya'ya ait türbe de günümüzde camii haziresi içinde yer almaktadır. Cami XVII. yüzyılın başlarında yıkılmış, kısa bir süre sonra da onarılmıştır. Cami kesme taştan kare planlı olarak yapılmıştır. Onarım sonrası özelliğini kısmen yitirmiştir. Bugünkü durumunda, payeler üzerine oturan merkezi kubbe mihrap önündeki sahnı kapsamaktadır. Son cemaat yeri ile arasındaki boşluğun üzeri de iki sıra halinde beşer küçük kubbe ile örtölmüştür. Diğer yanındaki kubbe dışında kalan mekânların üzerleri yine beş küçük kubbe ile örtölüdür. Caminin önündeki son cemaat yeri duvar uzantıları arasında üzerleri kubbeli beş bölüm halindedir. Caminin mihrap ve minberi sonradan yapılmış olup mimari yönden bir özellik taşımamaktadır. Minaresi kare kaide üzerinde yuvarlak gövdeli ve tek şerefelidir. Bu minare caminin ilk yapımından kalmış, orijinalliğini korumuştur. Kesme taştan yapılmış olan minare, renkli taşlarla geometrik desenlerin hâkim olduğu bezemeye sahiptir. Camii 1998 yılında restore edilmiş olup minaresi orijinal Osmanlı dönemindeki mimarisini korumuştur. Caminin yanında bulunan ve

Horasanlı Hasan-ı Harakani'nin kare planlı, kubbesi çini kaplı türbesi bulunmaktadır.⁶

3.6.2.2. Kümbet Camii (Havariler Kilisesi)

Kars Kalesi'nin güney eteğinde bulunan Kümbet (Kethüda) Camisi 932–937 yıllarında Bagratlı soyundan Abbas II. Takavor tarafından 12 Havariye adanmış kilise olarak yaptırılmıştır. Caminin ibadet mekânını örten kubbesi kümbete benzediğinden ötürü de Kümbet Camisi ismi ile tanınmıştır. Kilise merkezi planlı olup dört yonca yaprağını andıran, dört nişle genişleyen dik açılı bir mekâna sahiptir. Kubbeyi oluşturan kasnak kısmı uzun konik biçiminde olup kubbe altındaki nişler içte yuvarlak dışta beş köşeli olarak yapılmıştır. Kilisenin ana giriş kapısı batı yönünde olup ayrıca güney ve kuzey yönlerinde iki giriş kapısı daha bulunmaktadır. Apsis yarım daire biçiminde olup apsisi de içerisine alan 12 m. çapındaki kubbe altı ana mekânı 8 adet ince uzun tonoz kemerli pencere ile aydınlatılmıştır. Havariler kilisesi yöreye özgü düzgün kesme bazalt taşından yapılmıştır. Bu yapı 1579'da camiye çevrilmiştir⁷.(Ek-2 fotoğraf 5)

3.6.2.3. Fethiye Camii (Kilisesi)

Ortakapı Mahallesinde bulunan kilise, Ortodoks olan Rusların dini mimarisine iyi bir örnek teşkil eder.1905 Japon Harbi'nden sonra Ruslar tarafından Baltık Mimari tarzında yapılan kilise “Kazak Kilisesi” olarak ta bilinir.1985 yılında Fethiye Camii adıyla camiye çevrilen kilise Cumhuriyetin ilk yıllarından sonra Kapalı Spor Salonu olarak kullanılmıştır. Kilisenin 10 m. güneyine de bir Rus anıtı dikilmiştir.

Fethiye Camisi dikdörtgen planlı olarak kesme taştan yapılmıştır. Yapının doğu cephesinde sağlı sollu iki bölüm bulunmaktadır. Altı basamaklı bir merdivenle çıkılan bu bölümde sütunlar arasına iç mekâna girişi sağlayan kapılar yerleştirilmiştir. Kapı girişlerinin ve buradaki pencerelerin sağ ve soluna sütunlar yerleştirilerek bu bölümlerin daha hareketli hale gelmesi sağlanmıştır. Aynı zamanda burada sağır sivri kemerler de bulunmaktadır. Yapının batısındaki girişin üzerinde çatıdan daha yüksek olan üç pencereli bir çatı katı da buraya eklenmiştir. Kuzey ve

⁶Ayrıntılı bilgi için bkz: <http://www.kenthaber.com/IIIDetay.aspx?ID=775>

⁷Ayrıntılı bilgi için bkz: <http://www.kenthaber.com/IIIDetay.aspx?ID=775>

güney kapılarının üzerindeki çatı bölümlerinde ise yonca yaprağı görünümünde sağır kemerler o dönemin mimarisi ile bağdaşmayacak sivri kemerli bölümler de cephede son derece hareketli bir görünüm sergilemektedir. Yapının kuzey, güney ve batı cephelerinde 1 m.den daha fazla dışarıya çıkıntılı, üzeri çatı ile örtülü kademeli bölümler bulunmaktadır. Yapının dış duvarları ile çatı arasında kalan cephelere dörder sivri kemerli çatı pencereleri açılmıştır. Üst örtünün köşelerinde birer, bunların çatı ile birleştikleri yerlerde de dörder tane baca bulunmaktadır. Yapının çatı bölümünün hemen altında onu çepeçevre kuşatan dantelâ gibi işlenmiş kabartma süslere yer verilmiştir. Kars'ın soğuk oluşundan ötürü de yapının kuzey yönüne bir kalorifer dairesi eklenmiştir. Yapının ibadet mekânı, camiye dönüştürüldükten sonra kısmen onarılmış ve orijinalliğinden büyük ölçüde uzaklaşmıştır. İç mekânı geniş bir tavan örtmekte olup, üzeri geometrik bezemelerle süslenmiştir. İç kısmını çepeçevre kuşatan bir balkon düzeni bulunmaktadır. Ayrıca bunlardan bir tanesi loca görünümünde ibadet mekânına taşırılmıştır. Günümüzde cami olarak kullanılan bu yapının iki yanına, taş kaide üzerinde, yuvarlak gövdeli taştan ve ikişer şerefeli birer minare eklenmiştir.⁸

3.6.2.4. Yusuf Paşa Camii

Yusuf Paşa Mahallesinde bulunan camii Kars Beylerbeyi Seyit Yusuf Paşa tarafından kendi adına izafeten 1664 yılında yaptırılmış olup gri ve beyaz bazalt taşından inşa ettirilmiştir. Camiinin giriş kapısındaki Osmanlıca kitabe günümüze kadar ulaşmıştır.

3.6.2.5. Ulu Camii

Kars Kaleiçi Mahallesi'nde bulunan Ulu Cami Sultan İbrahim döneminde (1640–1648) Kars Beylerbeyi olan Dilaver Paşa tarafından 1643 yılında yaptırılmıştır. I.Dünya Savaşı'nın sonlarında Ermeniler tarafından yakılmış, kalıntıları depremden zarar görmüş ve kullanılamaz duruma gelmiştir. Cami 1997 yılında restore edilmiş ve orijinalliğini büyük ölçüde yitirmiş, yeni bir cami görünümünü almıştır. Ulu Cami kesme taştan, kare planlı olup, üzeri kasnak üzerine oturmuş merkezi bir kubbe ile örtülmüştür. Cami oldukça yüksek olup, kubbe

⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz: <http://www.kenthaber.com/IDetay.aspx?ID=775>

eteklerindeki boşluklar dayanak kuleleri ile doldurulmuştur. Caminin duvarları alt sırada dikdörtgen, üst sırada da yuvarlak kemerli pencerelerle aydınlatılmıştır. Son cemaat yeri altı sütunla beş bölüme ayrılmıştır. Her bölümün üzeri birer kubbe ile örtülmüştür. Mihrap ve minberi herhangi bir mimari özellik taşımamaktadır. İki yanına yerleştirilen kare kaideli, yuvarlak gövdeli birer şerefeli iki minaresi bulunmaktadır.

3.6.2.6. Beşik Camisi (Kabun-Kab Kilisesi)

Kars'ın en eski eserlerindedir. 1044–1064 yılları arasındaki Bizans egemenliği sırasında Ortodoks Rum Kilisesi olarak yapılmış, sonradan camiye çevrilmiştir (Kars Kent Rehberi, 2007: 47).

3.6.3. Köprüler

Şehrin içinden geçen Kars çayı üzerinde bulunan Taş Köprü ve Küçük Köprü önemli iki tarihi köprüdür.

3.6.3.1. Taş Köprü

Kars İç Kale Mahallesi'nde, Kars Çayı üzerinde iki köprü bulunmaktadır. Bu köprüler 1579 yılında Osmanlılar tarafından yapılmıştır. Sonraki yıllarda deprem sonucu yıkılmış, bugünkü köprü 1719 yılında Karahanoğlu Hacı Ebubekir tarafından üç gözlü şekliyle yapılmıştır. Köprü üzerindeki kitabesi günümüze ulaşmışsa da üzerindeki yazılar Ermeni işgali sırasında, Ermeniler tarafından yazılar kazınmıştır. Köprülerden biri üç gözlü olup, 53.70 m. uzunluğunda, 8 m. genişliğindedir. Köprü'nün yuvarlak kemerlerinden ortadakinin kemer açıklığı 13 m.dir. Diğer iki kemer daha küçük olup, yol seviyesindeki toprak üzerine bir kenarları ile oturmuştur. Bu kemerler tempan duvarlarına göre daha içeridedir. Yapımında kesme bazalt taşı kullanılmıştır. Bu taşlar arasındaki derzler açıkça görülmektedir. Köprü'nün iki yanındaki tempan duvarlarının yükseltilmesi ile korkuluklar meydana getirilmiştir. Ayrıca ortadaki ayağın iki yanında birer köşeli ve yüksekliği kemerin üst seviyesine kadar çıkan iki sel yaran bulunmaktadır.(Ek-2 fotoğraf 12)

3.6.3.2. Küçük Köprü (Demir Köprü)

1878–1918 arasında Rus hâkimiyeti döneminde yapılmıştır. Kars Çayı üzerine inşa edilen köprü, doğu-batı istikametindedir. İki silindirik konsol üzerine üç tonoz kemerli olarak inşa edilir. Köprü'nün yapımında aynı büyüklükte bazalt taşlar kullanılır(Kars Valiliği,2002:190)

3.6.3.3. Dereiçi 2.Taş Köprü

Kars çayı üzerine 1855 yılında köprünün sağında Arap Tabya, solunda ise İngiliz Tabyaları bulunur. Tabyaları birbirine bağlayan stratejik açıdan önemli bir konumdadır. İngiliz Albay Henry Atwell Lake tarafından projelendiren ve temeli atılan köprü halen kullanılmaktadır (Kars Kent Rehberi, 2007: 45).

3.6.4. Hamamlar

Kars kalesi eteğinde yer alan hamamlar restore edilmekte olup en önemli tarihi eserlerin içerisinde yer almaktadırlar ve yeniden restore edilmişlerdir.

3.6.4.1. Mazlumağa Hamamı

Kars Çayı'nın güney kıyısındaki yapı Kars'taki hamamların en büyüğüdür. Kesme taş malzemeyle örülen hamamın şu anda bir işlevi yoktur. Mazlumağa Hamamı'nda, soğukluk diğer hamamlardan farklı olarak L biçimindedir ve tali mekânlarla çevrilmiştir. Eyvan türünde, yuvarlak kemerli taç kapıdan, giriş mekânına geçilir. Ortasında büyük bir havuz bulunan bu bölümün kuzey tarafına ferah bir seyir salonu eklenmiştir. Ünlü Rus yazarı Puşkin'in 1829 yılında yıkıldığı odayı, Ruslar "Puşkin Şeref Yeri" olarak isimlendirirler. Burada onun el yazılarından ve bütün eserlerinden bir koleksiyon ile bronz biblo büstleri, 1917'de Ruslar çekilinceye kadar sergilenmiştir. O dönemde Puşkin'in Bronz büstleri Kars'ta biblo olarak satılır (Kars Kent Rehberi, 2007: 46).

3.6.4.2. Muradiye(Elbeyioğlu) Hamamı

Balkonlu Hamam olarak da adlandırılır. Kars Çayı'nın kıyısındadır. Taşköprü'nün kuzeyindeki kubbeli yapı 18. yüzyıla tarihlenir. Kaleiçi Mahallesi'nde Taş Köprü'nün yanında hamamın beden duvarı üzerine kazınmış tarihe göre H.1188 (M.1774) yılında yapılır. Yapının inşasında düzgün kesme taş kullanılır. Doğu batı doğrultusunda uzanan yapı, güney cephesiyle Kars Çayı'na paraleldir. Hamamın asıl girişi eskiden soğukluğun kuzeybatı köşesindeyken, önüne ev yapılıncaya bu kapı kapatılarak Kars Çayı kenarında külhanın solundan ahşap bir giriş eklenir. Soğukluğun güney pencerelerinin birisinden kapı açılarak geçit verilir (Kars Kent Rehberi, 2007: 46).

3.6.4.3. Topçuoğlu Hamamı

Ek-2 fotoğraf 8’de yer alan ve klasik hamamlara göre değişik bir uygulamayla inşa edilen hamam, doğu batı doğrultusunda uzanır. Tamamında düzgün kesme taş malzeme kullanılır. Hacim olarak büyük bir alanı kaplayan soğukluk, güney cephesi boyunca asıl kütlede ayrılarak serbest bir konuma oturtulur. Hamama bu bölümün kuzeyinden eyvan türü basit bir taç kapıyla girilir.

Hamamın kitabesi yerinde değildir. Doğu cephenin köşesindeki bir duvara kazınmış tarihten Hicri 1155, Miladi 1742’de yapıldığı anlaşılır. Soğukluk sivri kemerli tromplara yaslanan bir kubbeyle örtülüdür. Batıdan üç pencereyle aydınlatılan bu bölümün ortasında yuvarlak bir havuz ve sonradan eklenen ahşap soyunma odaları yer alır. Basık kemerli bir kapıyla geçilen ılıkılık ile külhan aynı hizada planlanmıştır (Kars Kent Rehberi, 2007: 47).

3.6.5. Kültür Varlıkları

İlde kültürel mirasın sergilendiği bir yer olan Kars müzesi milattan önceki yıllara ait eserleri teşhir etmesi ile görülmeye değer bir yerdir.

3.6.5.1. Kars Müzesi

Kafkaslardan Anadolu’ya girişte ilk yerleşim merkezi olma özelliğini taşıyan Kars Şehri birçok uygarlığın geçişine tanıklık etmesi sebebi ile binlerce yıldan bu yana iskân edilmiş antik bir yerleşim merkezi özelliğine sahiptir. İpek yolu üzerinde yer alan antik Anı Ören Yeri’nin ve bölgedeki yoğun Arkeolojik yerleşmenin oluşturduğu taşınır ve taşınmaz kültür varlıklarının korunması ihtiyacını karşılamak üzere ilk olarak 1959 yılında vilayet konağında Müze Memurluğu kurulmuş, daha sonra bölgeden toplanan eserlerin çoğalmasından dolayı 1964 yılından 1978 yılına kadar Kümbet Camii olarak da bilinen “Havariler Kilisesi” müzeye dönüştürülerek sergileme yapılmış, nihayet 1978 yılında istasyon mahallesinde yeni yapılan modern müze binası 1981 yılında hizmete açılmıştır. Modern Kars Müzesi günümüzde arkeolojik, etnografik ve taş eserlerin sergilendiği önemli Müzelerimiz arasında yer almaktadır.

Bu bölümde müzede sergilenen eserlerin kronolojik olarak hangi döneme ait eserler olduğundan bahsedilmiştir. Müzede sergilenen taş el baltaları, çakmaktaşı,

mikrolitler, kazıyıcı ve kesici aletler Kağızman İlçesi Camuşlu köyünde yer alan Camuşlu mağalarında bulunmuş olup paleolitik döneme ait eserlerdir. M.Ö 13. bin yılda iskân gören bu Mağara Anadolu'daki en eski yerleşim merkezlerinden birisidir. Ayrıca Buzul çağının sonunda 2 milyon yıl önce yaşayan dinozorlara ait bir bilek kemiği de bu seksiyonda bulunmaktadır.

Eski Tunç Çağı yada Bronz Çağı olarak bilinen ve madenlerin ilk insanlar tarafından kullanıldığı M.Ö. 3 bin yılda bakır ve kalay madenin karışımından yapılan madenin karışımından yapılan baltalar, iğneler, fibulolar, yüzükler ve delici aletler ile ağırşaklar bu dönemin en belirgin kültür varlıkları olarak Arkeoloji salonunda sergilenmektedir.

Van gölünün kuzeyinde M.Ö. 9Yüzyılda büyük bir krallık kuran Urartular Kars bölgesinde Çıldır gölüne kadar hâkimiyetlerini genişletmişlerdir. Özellikle Sarıkamış Micingirt köyünde bulunan iki adet bronz Urartu Kılıcı ile bir bronz savaş kemeri ve bronz bilezikler bu seksiyonun dikkat çekici eserleridir. Yine seksiyonda sergilenen akik boncuklar ve pişmiş toprak boyalı vazolar Urartu medeniyetini yansıtmaktadır.

M.Ö. 7 yüzyılda Batı Anadolu bölgesinde Lidya Krallığı tarafından basılan ilk sikkelerden sonra antik dönemde para olarak kullanılan madeni paralar bölgemizde yoğun olarak kullanılmıştır. Müzede sergilenen sikkeler Grek dönemi, Roma dönemi, Parth dönemi, Bizans İmparatorluğu, Anadolu Selçuklu Devleti, Osmanlı İmparatorluğu döneminde basılan sikkelerden oluşmaktadır. Altın, gümüş, bakır, kurşun madeninden yapılan sikkeler kronolojik olarak sıralanmıştır.

Vatandaşlardan satın alma yoluyla müzeye kazandırılan eserlerle geç Roma dönemi ve erken Bizans dönemine ait pişmiş toprak kaplar, gözyaşı şişeleri, akik boncuklar, cam bilezikler ve kapılardan oluşmaktadır.

1877–78 Osmanlı–Rus Savaşından sonra Kars'ın 40 yıllık Rus işgali döneminde bölgede birçok kilise ve resmi bina Batlık mimari tarzında yapılmıştır. Müzede sergilenen kilise kapısı ile bronz çan ve haçlar bu kiliselerden müzeye alınan eserlerden oluşmaktadır.

Kars Müzesi Arkeoloji salonunda sergilenen Pithoslar Ortaçağda (M.S.7.–12. yüzyıl) bölgede zahire saklamak için kullanılan pişmiş toprak küplerdir. Gerek Anı ören yerindeki bilimsel kazılar gerekse vatandaşların müzeye satmak üzere

getirdikleri eserler yayık, tahıl deposu, yiyecekleri saklamak amacıyla kullanılmış bu eserler Bizans, Gürcü, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Devletinin ilk döneminde halkın günlük yaşamında kullanılıp günümüze kadar ulaşan eserlerdir.

1064 Yılında Selçuklu Sultanı Alparslan'ın Ani Şehrini ve Kars Şehrini fethettikten sonra bölgede Selçuklu medeniyeti çok kısa sürede yayılmıştır. Ani ören yerinde, Kars il merkezinde kısa zamanda birçok Selçuklu eseri yapılmıştır. Bu arada halkın kullandığı günlük ihtiyaçlarına cevap verecek mutfak kapları, madeni gereçler Selçuklu medeniyetinin simgesi haline gelmiştir.

Ortaçağda 13.-14.yüzyıllarda Akkoyunlu ve Karakoyunlu dönemi mezar taşları Kars-Ardahan-Iğdır illerindeki merkez ve köylerde yoğun olarak kullanılmıştır. Özellikle bazalt taşından yapılan koç, koyun ve at heykelleri Kars Müzesine 1970'li yıllarda toplanarak sergilenmektedir. Bunların arasında Gürcü ve Bagratlı dönemine ait mezar taşları da bulunmaktadır.

Ayrıca Ani Ören yerinde Selçuklu dönemine ait işleme tekniği daha kolay olan tuf taşından yapılan Kufi İslami Kitabeler ile taş rölyeflerde müzede sergilenmektedir. Müzede Arkeoloji salonunda yer alan Selçukluların simgesi Aslan Rölyefi Ani Ören yeri kazılarında bulunmuştur.

Müzede 18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı döneminde yöresel giysiler, mutfak kapları, halı kilimler, silahlar, el yazması Kuran-ı Kerimler; ayrıca pirinç semaverler, şamdanlar, tespihler, mühürler, gümüş takılar, Kafkas kemerleri, seccadeler, farmaşlar, yün eğirme aletleri bu seksiyonunun dikkat çekici etnografik nitelikli eserleridir.

Azerbaycan ve Gürcistan Cumhuriyetleri ülkelerini istila eden, Sovyet Rusya'nın Kafkas Kızıl on birinci ordu komutanı Kekeker tarafından 6 Nisan 1921 tarihinde Kazım Karabekir Paşa'ya hediye edilen salonlu, 8'er pencereli,17 m. uzunluğunda, yataklı, banyolu, büfeli ve çalışma masalı, kitaplıklı ve her iki yanına Türkçe ve Rusça olarak Kazım Karabekir'in ismi de yazılı bulunan vagona Kars Müzesi'nde sergilenmektedir (Müze Müdürlüğü verileri,2008)

3.6.6. Kars Evleri

Bugünkü Kars'ı hem planlı, hem de "Avrupai" kılan anıtsal dokunun gerçekleşmesi 1877-1914 yılları arasında Çarlık Rusyası'nın "Tahtdüzü" denilen

kesimde kurduğu “garnizon yerleşmesiyle” ortaya çıktı. Ruslar kale eteklerindeki eski kenti terk ederek, yerine bugünkü Yusufpaşa, Orta kapı ve Cumhuriyet Mahallelerinin merkezini oluşturduğu yeni bir şehir planını 1890’lı yıllarda Moskova’dan gelen mimarlarca yaptırarak şehirdeki imar çalışmalarına hız vermişlerdir. Kentteki 90-130 yaşlarında olan gösterişli ve zarif taş binaların, mimarlık coğrafyası açısından “Baltık” türü mimariyi yansıtmaları da çok önemlidir. Yeni şehir planı birbirine dik kesen ızgara planlı caddelerden oluşmuştur. Bu geniş caddelerin üzerine 1890 yılından başlayarak 1917 yılına kadar Baltık mimari tarzında düzgün kesme bazalt taşından tek katlı, iki katlı nadir olarak da üç katlı binalar yapılmıştır (Ekinci,2006:218) . Bu binaların giriş cepheleri yalancı sütunlar, bordür kabartma taşlarla süslenmiş olup iç mekânları genelde uzunca bir koridor etrafına iç içe açılan oda ve salonlardan oluşmuştur. Binaların iç mekânlarında dikkati çeken bir başka özellik şömine biçiminde Peç adı verilen ısıtma sistemidir. Bu sistemde binaların salonlarında bulunan Peç’lerin içerisinde kömür yakıldıktan sonra iç mekân duvarlarından geçirilen borularla binanın tamamı ısıtılmaktadır. Günümüzde Baltık mimari tarzında yaptırılan bu taşınmazlardan 101 tanesi tescil edilerek koruma altına alınmış olup koruma altına alınan taşınmazların büyük bir kısmı şahısların mülkiyetinde konut olarak kullanılmaktadır.

Kars vilayetinde yer alan önemli yapılardan biride Taşköprü ile Mazlumağa Hamamı arasındaki kâgir bina tarzındaki Namık Kemal Evidir. Zemin katı 350 yıllıktır. Vatan Şairi Namık Kemal 1853-1854 yıllarında Kars Mutasarrıfı olan dedesi Abdullatif Paşa ile bir buçuk yıl bu konakta yaşar ve ilk şiirlerini burada yazar. Konak 2008 yılında Kültür merkezi olarak hizmete açılmıştır.

Karsta yapılmış olan ve turistik öneme sahip bulunan diğer tarihi evlere Hekim Evi (Cheltikov Konağı-Opera), Tuncer Güvensoy Evi, Mehmet Tekel’e ait Alman Evi, İsmet Yazıcı’ya ait Aynalı Köşk iyi birer örnektir.

3.6.6.1. Gazi Ahmet Muhtar Paşa Konağı

1877 yılına Sultan II.Abdulhamit tarafından Anadolu ordusu Baş Komutanlığına atanan ve Rus Ordusunun Kafkasları geçerek Kars’a saldırması üzerine 1877 yılı ilkbaharında Kars’a gelen Ruslarla 8 ay süren ve 93 Harbi olarak bilinen savaşlarda Baş Komutanlık yapan Gazi Ahmet Muhtar Paşa adına 19.yüzyılın ikinci yarısında yapılan konak son dönem Osmanlı mimari tarzında iki katlı ve kare

planlı olarak yapılan konağın dış cephe duvarları bazalt taşından, çatısı toprak damlı olarak inşa edilmiştir. Konağın giriş cephesi güney istikametinde olup, zemin kat 2 salondan, birinci kat 1 salon ve 3 oda ile bir giriş holünden oluşmuştur. Birinci kat iç mekânında o dönem mimarisinde bölgede çok kullanılan ve PEÇ adı verilen ısıtma sistemi mevcuttur. 2001 yılında Kars Valiliği ve Tugay Komutanlığı tarafından restore edilen Konağın 1. katı 1877–78 Osmanlı–Rus Savaşı sırasında Kars il merkezi ile Yahnılar tepesindeki tabyalarda bulunan 93 harbi askeri malzemeleri ile Gazi Ahmet Muhtar Paşaya ait fotoğrafların ve haritaların sergilendiği salonlar olarak düzenlenmiştir. Seyyar cam vitrinler içerisinde sergilenen top mermileri, fişekler, süvari at nalları bölgede 93 harbinin geçtiği savaş alanlarından toplanan askeri malzemelerdir.

3.6.6.2. Namık Kemal'in Evi

1853 yılında Namık Kemal'in dedesi Abdullatif Paşanın Kars'ta mutasarrıf olarak çalıştığı zaman oturduğu binadır. Namık Kemal 6 yaşlarında dedesinin yanında bu binada oturmuş ve ilk şiirini burada yazmıştır. Üç katlı olan bu binanın yalnız zemin katı bulunmaktadır (Ek-2 fotoğraf 7) (Kars Kent Rehberi,2007:47).

3.6.6.3. Paşa Konağı

Kars'taki Rus hâkimiyeti döneminde devlet erkânı için yaptırılır.19. yüzyıla tarihlenen konak, taş malzeme ile yapılmış Baltık mimarisinin özelliklerini taşır. Konak günümüzde Kafkas üniversitesi tarafından kullanılmaktadır (Kars Valiliği,2002:194).

3.6.6.4. Beylerbeyi Sarayı

1579 yılında Lala Mustafa paşa tarafından Erzurum Eyaleti Askerlerine yaptırılmıştır. Saray dikdörtgen planlı olarak düzgün kesme Bazalt taşlarından yapılmıştır. 1918 yılına kadar Kars Hükümet Konağı olarak kullanılmış, aynı tarihte Ermeniler tarafından tahrip edilmiştir. Bugün yalnız duvarları ayakta kalmıştır (Kars Valiliği,2002:194).

3.6.7. Şehitlikler

Tarihte birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan ilde doğal olarak medeniyetler çatışması da yıllarca süregelmiştir. Özellikle kurtuluş savaşı yıllarında

Sarıkamış dağlarında 90.000 şehidimizin verildiği düşünülduğünde bu mücadelelerin önemi ve şehitliklerin anlamı daha iyi anlaşılacaktır.

3.6.7.1. Sarıkamış Allahuekber Dağı Şehitliği

I.Dünya savaşının başladığı yıllarda 36 yıldır Rus işgali altında bulunan Sarıkamış Ardahan ve Kars'ı işgalinden kurtarmak isteyen Harbiye Nazırı (Bakanı) ve Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın emriyle 118.000 mevcutlu 3.Ordu 22 Aralık 1914'de harekete başladı. Enver Paşa 3.Ordunun Komutanlığına da vekâlet etmekteydi. Savaşa lojistik yönden hazırlıksız başlayan 9.10.11. Kolordular sıfırın altında 40 ile 50 derece soğukta ve 60-70 cm. kar üzerinde Rus birlikleri ile kahramanca savaştı. Yer yer zaferler kazandı. Allahuekber dağları, 37.000 şehit verilerek aşıldı. Sarıkamış kuşatıldı. "Sarıkamış Kuşatma Hareketi" aşırı soğuk ve açlık yüzünden hedef ele geçirilmeden 5 Ocak 1915'de sona erdi. Bu dağlarda Osmanlı Ordusu cephede hastalık ve donma sonucu yaklaşık 60.000 şehit verdi. Her türlü imkâna sahip ve yıllardan beri hazırlanan düşman birliklerinin de bu savaşlarda 32.000 askeri öldü. Bu anıt Sarıkamış Kuşatma Harekâtı'nda şehit düşen 60.000 şehidimizin anısına Kültür Bakanlığı tarafından yaptırılmış ve 10 Ekim 1996 tarihinde ziyarete açılmıştır.

3.6.7.2. Arap Baba Şehitliği

Kars merkez Kaleiçi ve Atatürk mahalleleri arasında bulunmaktadır. Şehitliğin 50-100 m. kadar yakınında Ruslar tarafından başı kesiliyor. Şehit başını da koltuğuna alıp bugünkü yere gelip düşüyor. Çevre halkı bir yatır olarak bilip, sonradan bir hayırsever tarafından mezarı, belediye tarafından da etrafı 1 m. yüksekliğinde taş, beton duvarla çevrilmiştir. Üzerinde de demir çit (70 cm. yüksekliğinde) yaptırılmıştır. Muntazam demir kapısı vardır. Çevre halkı bu mezarda yatanın şehit olduğunu, fakat adının ne olduğunu, hangi yıl şehit edildiğini bilmemektedir. Herhangi bir yazıtta olmadığından şehidin kim olduğu belirsizdir. Çevre halkı ve hayırseverler tarafından 2 m. uzunluğunda, 1 m. eninde, 50 cm. kadar yüksekliğinde betondan bir mezar yaptırılmıştır. Çevre duvarı üç tarafında (bir tarafını ev çevirmekte) taş ve harç kullanılarak 1977 yılında belediye tarafından çevrilmiş ve yapılmıştır.

3.6.7.3. Kars Üçler (Üç Şehitler) Şehitliği

Kars Sukapı Mahallesi gece kondu semtindedir. Mezar üzerinde kitabe veya tarih bulunmadığından hangi yıl ve kime ait olduğu bilinmemektedir. Çevredeki yaşlıların anlattıklarına göre önceleri burasının bir ev olduğu, oturanın Müslüman olmadığı söylenmektedir. Bu adam sonraları rüyasında görerek burayı kazıp, üç ceset bulunca evini terk edip, burayı mezarlık olarak bırakıyor. Sacayağı şeklinde üç mezar bulunmaktadır. Birisinin yarısı çevre duvarı altında kalmıştır. Çevresini kuru kayma bir duvarla gelişi güzel (1 m. yüksekliğinde) çevrilmiş, mezarlarda yine gelişi güzel taşlarla örülmüştür. Bu şehitlerin üç kardeş oldukları, üçünün de aynı yer ve zamanda düşmanlar tarafından öldürüldükleri ve buraya gömüldükleri de söylenmektedir. Bu yüzden de adına çevre halkı tarafından “Üç Şehitler” veya “Üçler” denilmektedir.

3.6.7.4. Kars Şehitliği

Şehitlik Bülbül mahallesindedir. 1876-1877 harplerinde ve Milli Mücadelede ölen 100’den fazla şehit yatmaktadır. Kars bülbül mahallesindeki yaklaşık 7-8 dekar büyüklüğündeki genel mezarlığın doğu köşesine çevrilmiştir. Taş beton duvarları 1 metre yüksekliğinde, 50 cm. enindedir ve demir kapısı vardır. Anıt, kesme taşlardan 5 metre yüksekliğindedir. Alttaki podyumla 6 metreyi geçer. Yanında kesik prizma şekilde meşale için betondan bir yer yapılmıştır. Podyumundan meşale yerinin yüksekliği 115 cm.dir. Podyuma 7 basamaklı merdivenle çıkılmaktadır. Podyumun yüksekliği ise çevre duvarları eşittir. Podyum önünde 80x270 cm. boyutunda kırılmış bir musalla vardır. Mezarlar düzgün bir şekilde sıralanmış, 6 mezar dışında diğerleri aynı boyutlardadır. (135x265) betondan 35-40 cm. yüksekliklerde orta yerleri toprak, başuçlarındaki 35x40 cm. boyutunda mezar üst yüzeyinden 15-20 cm. yüksek mermer kitabe konacak şekilde (26x36 cm.) mermer kitabenin boyutu yuvalar yapılmıştır. Bu yuvalar mezarın iç kısmına doğru meyillidir. Mezarların 9 da yazıt vardır. Diğerleri boştur. En eskisinin ölüm tarihi 1950’dir. Daha çok burada şehit olan er, erbaş ve subaylara ait olduğu anlaşılmaktadır. Çevre duvarı köşelerine 140-145 cm. yüksekliğinde sütunlar (beton) duvar üzerine dikilmiştir. 13.15.26.27.28.35.36.37 ve 39 nolu mezarların yazıtları vardır. Diğerlerinin yazıtı ve kimlere ait olduğu belirsizdir⁹.

⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. http://www.kars.gov.tr/trz_shtk1.html

3.6.7.5. Kars Mehmetçik Asker Abidesi Şehitliği

4 x 11 x 6 m. ebadındaki anıt aslında 50x100 m.lik dikdörtgen bir sığınmağın üstüne yapılmıştır. Dere yatağına yakın meyilli bir arazi, yataktan sırta doğru düzleştirilip taş beton korugan yapıldıktan sonra (giriş kuzeyde) üzeri toprakla örtülerek bir tepecik haline getirilmiştir. Anıt, gri renkli kesme taştan 10 m. yüksekliğinde yapılmıştır. Kuzeydoğu ve güney duvarında iki kemerli geçit vardır. Geçitleri 50x50 cm. ebadındadır. Anıtın arka kısmı 6 m. den itibaren 10'ar santim genişletilmiş çatı örtüsünde yine aynı taştan yine 10 cm. taşırılarak 13 cm. yüksekliğindeki saçaklı örtü görüntüsü verilmiştir. Madeni levhası üzerine madeni harflerle "MEÇHUL ASKER ANITI" kelimeleri yazılmıştır. Söz konusu Anıt Bülbül mahallesindedir.

3.6.7.6. Subatan Köyü Şehitliği

1918'de Ermenilerin bölgeden çekilmesi sırasında diğer birçok merkez gibi Ermeni çetelerinin saldırısına uğrayan Subatan köyü, Ani yolu üzerinde Büyük ve Küçük Yahni tepelerinin güneyindedir. Buradaki şehitlik Ermenilerce katledilen Müslümanların anısına yaptırılmıştır.

3.6.8. Ani Ören Yeri

Kars İline 42 km uzaklıktaki Ocaklı Köyü sınırları içerisinde yer alan Ani Ören Yeri Türkiye Ermenistan sınırını ayıran Arpaçay Nehrinin batı yakasında Türkiye sınırları içerisinde volkanik bir tuf tabakası üzerine kurulmuş bir ortaçağ şehridir.

3.6.8.1. Tarihçesi

Ören yerinin en eski tarihi M.Ö. 5000 yıllarına kadar uzanmaktadır. Tarih öncesi dönemde ören yerindeki yerleşim bostanlar deresi olarak bilinen vadideki volkanik oluşumlu mağaralardan oluşmuştur. Bugünkü ören yerini oluşturan iç kale M.S. 4. yy.da Kars Şehrine ismini veren Karsak'lılar tarafından yaptırılmıştır. Ören yerinin dış cephe surları Bagratlı Kralı Aşot tarafından M.S. 964 yılında yaptırılmaya başlanmış daha sonra Kral III. Sembat 978 yılında 2. takviye sur sistemini yaptırmış 1064 yılında Selçuklu Sultanı Alparslan'ın Ani'yi fethetmesinden sonra anı beyi olan Ebul Menecehr tarafından 1064 – 1072 arasında 3. sur sistemini yaptırmıştır. Kale surları devetüyü ve siyah renkli tuf taşından yer yer iki ve üç sıra halinde Horasan Harcı ile yapılmıştır. Kurulduğu arazi üzerine uyumu sağlamak amacıyla üçgenimsi bir şekilde inşa edilen surların yedi giriş kapısı mevcut olup bu kapıların en

önemlileri Aslanlı Kapı, Kars Kapısı, Sarnıçlı Kapılardır. Şehrin surları uzun kuşatmalara dayanıklı hale getirmek için surlar arasına yapılan destekleme kuleleri aynı zamanda erzak ve tahıl deposu olarak kullanılmıştır. Arazinin eğimine göre yer yer 5 m. yüksekliğe kadar oluşan surların dış cephelerinde Haç motifleri, aslan ve yılan kabartmalı rölyefler, çini süslemeler mevcuttur. Ören yerinin ana giriş kapısı olan aslanlı kapı iki büyük giriş kapısından oluşmaktadır. Aslanlı kapının bulunduğu surların Doğu yanındaki burç üzerinde Selçuklu Sultanı Alparslan'ın şehri 1064 yılında fethetmesini belgeleyen dört satırlık Kufi İslami Kitabe mevcuttur. Ani Ören Yeri antik kentinin tarihi gelişimi :

Anı Harabelerinde ilk yerleşme M.Ö. 5000-3000 yıllarında Kalkolitik Çağda başlar. M.Ö. 3000 - 2000 Eski Tunç Devri yerleşmesi

- M.Ö. 2000'de Demir Çağında Hurri yerleşmesi
- M.Ö. 900-700 yılları arasında Urartu Devleti yerleşmesi,
- M.Ö. 650 yıllarında Kimmeri hâkimiyeti,
- M.Ö. 626-149 Saka Türkleri (İskit) hâkimiyeti
- M.Ö. 350-300 yıllarında şehir eski Oğuz Boylarından Arsaklıların Kamsarakan soyundan Karampart tarafından yeniden kurulmuştur.
- M.S. 430-646 yılları arasında Sasani hâkimiyeti,
- M.S. 646 yılında Halife Hz. Ömer devrinde Ani ve çevresi Arapların eline geçmiştir.
- M.S. 732 yılında Bagratlı Beyliği egemenliğine geçmiştir.
- M.S. 966 yılında Bagratlı III Asot tarafından şehir surları yaptırılarak Ani krallık merkezi olmuştur.
- M.S. 1045 yılında şehir Bizanslıların eline geçmiştir.
- M.S. 1064 yılında Selçuklu Sultanı Alparslan tarafından şehir alınarak Şeddat Oğulları Beyliğine verilmiştir.
- M.S. 1199 yılında Ani Gürcü Atabeylerin eline geçmiştir.
- M.S. 1226 yılında Harzemşah Devletine tabi olmuştur.
- M.S. 1235 yılında Moğol İstilasına uğrayarak şehir tahrip edilmiş ve sonra eyalet merkezi olmuştur.
- M.S. 1339 - 1344 yılları arasında İlhanlılar egemenliğine geçmiştir.

- M.S. 1406-1467 yılları arasında Karakoyunlu Devleti hâkimiyeti altına girmiştir.
- M.S. 1467 - 1516 Akkoyunlular Devleti hâkimiyeti,
- M.S. 1516 - 1534 yılları arasında Afşar Türkleri hâkimiyeti,
- M.S. 1534 yılında Osmanlı İmparatorluğu topraklarına katılmıştır.
- M.S. 1878 yılında Ruslar tarafından istila ile 40 yıl anavatanından ayrı kalmıştır.
- MS. 1921 yılında İstiklal Harbi sırasında Ruslardan geri alınmıştır.

Ani Ören yerinde birbirinden güzel, tarihi eser mevcuttur. Aşağıda Ani Ören Yerinde bulunan tarihi yapılar ele alınmıştır.

3.6.8.2. Ani Ören Yeri'ndeki Kültürel Varlıklar

Medeniyetlere beşiklik etmiş bir bölge olan Ani Ören Yerinde birbirinden değerli eserler yapılmıştır.

3.6.8.2.1. Surlar

Bagratlı Kralları Aşot ve II. Sembat tarafından ilk sur sistemleri yaptırılır.1064'te Selçukluların Ani'yi fethinden sonra yıkılan surların tamiri 1066 yılında Emir Manuçehr tarafından gerçekleştirilir. Ortalama yükseklikleri 7-8 m. arasında değişen surlar, ustaca işlenmiş bej bazalt taşları ile kaplıdır. Yer yer kırmızı ve siyah taşlarla desenlenmiş, haçlar, hanedan armaları, tılsımlar, hayvanlar ve çeşitli sembollerle süslenmiştir (Kars Kent Rehberi,2007:56).

3.6.8.2.2. Aslanlı Kapı ve Diğer Kapılar

Ani Antik Kenti'ni çevreleyen ikinci sıra surların ana giriş kapısı üzerine,1064 yılında Ani'nin fethinden sonra bir aslan kabartması yerleştirilmiştir. Selçuklularda gücü ve iktidarı simgeleyen kabartma nedeniyle "Aslanlı Kapı" olarak bilinir.

Ani surlarının üstündeki diğer kapılar Divin Kapısı, Bey Sekisi Kapısı, Mıgmiğ Kapısı Acemağılı Kapısı, Hıdrellez (Satrançlı) Kapısı, Çiftbeden (Kars) Kapısı ve Eğribulcak Kapısı'dır (Kars Kent Rehberi,2007:56).

3.6.8.2.3. Mağaralar

Ani etrafındaki kayalık uçurumlar, altta yumuşak tuf, üstte sert bazalt oluşumlardan meydana gelmiştir. Kolayca oyulan bu oluşum oda, mezar, depo, güvercinlik, ev ve diğer amaçlı mekânlar yaratılmasını sağlar. Bu mekânların bazıları

iç merdivenlerle birbirine bağlıdır. Çoğu odanın ön yüzünün geçmişte moloz taş veya ahşapla kapalı olduğu bilinir.

Ani'yi çevreleyen uçurumlara dağılmış olan mağaralar özellikle şehrin batı yanında yer alan Alaca Vadisi'nin her iki tarafında kümelenir. Burası, eski Tsağkotsadzor, yani "Çiçek Bahçeleri Vadisi"dir (Kars Kent Rehberi,2007:56).

3.6.8.2.4. Büyük Katedral (Fethiye Camii)

Yazıtlara ve tarihçelere göre kilisenin temelleri Bagratlı Kralı II. Sembat tarafından M.S.990 yılında atılmış ancak Kral Sembat öldükten sonra kiliseyi eşi Kraliçe Katranide tarafından 1001 yılında bitirilmiştir. Kilisenin mimarı aynı yüzyılda İstanbul Ayasofya Kilisesinin tamiratını yapan Tiridat ustadır. Kilisenin planı haç şeklinde olup ortadaki alan kemerleri taşıyan dayanıklı sütunlar ile sınırlandırılmıştır. Yarım daire şeklindeki apsis, kilisenin diğer kısımlarından yüksek olup, heykel oyukları ile süslenmiştir. Apsisteki bu süsleme biçimi 11.yy kilise mimarisinin tipik bir örneğidir. Bazilika haç planlı binanın üç giriş kapısı mevcut olup bu kapılardan batıdaki halk kapısı, kuzeydeki patrik kapısı, güneydeki de kral kapısıdır. Kilise kemerli dar ve yüksek pencereler ile aydınlatılmıştır. Kilisenin cephe duvarları kemerlerle bölünmüş olup bu kemerler sütunlarla birleştirilmiştir. Kilisenin apsis bölümünde iç mekândaki fresklerin 13.yy.da yapıldığı tahmin edilmektedir. Kırmızı renkli tuf taşından inşa edilen katedral basamaklı bir zemin üzerine kurulmuş olup kubbesi ve çan kulesi kuzey cephesindeki duvarın bir kısmı ile birlikte yıkılmıştır. Katedral 1064 yılında Sultan Alparslan'ın Ani'yi fethetmesinden sonra camiye çevrilmiş ve ilk fetih namazı kılınmıştır. Bu sebeple Büyük Katedral'e Fethiye Cami'de denilmektedir.(Ek-2 fotoğraf 10)

3.6.8.2.5. Gagik Kilisesi

Binyıl Kilisesi de denilen yapının inşası için 990 ile 1020 yılları arasında hüküm süren Ermeni Kralı Gagik'in, Ani Katedralini tasarlayan mimar Tiridat'ı seçtiği bilinir. Kilise 1010 yılında bitirilir. Ani'nin güneybatısında Bostanlar Deresi'ne inen yol üzerindeki dairesel planlı kilisenin duvarları ve kubbesi çökmüştür. Ermenistan mimarisinin 7.yüzyıldaki en önemli dini yapısı olan Zvartnots'un taklidi niteliğinde olan kiliseden bugüne sadece temel duvarları ve iç mekândaki üç sütun kalmıştır (Kars Kent Rehberi,2007:57)

3.6.8.2.6. Havariler Kilisesi

Bu kilise, Pahlavuni sülalesince 937 yılında yaptırılır. Ani bu sülalenin himayesindeyken Kilise'nin piskoposlarca kullanıldığına inanılır. Duvarlarında yapımına dair yazı yoktur. En eski yazıt,1031 tarihlidir ve Abuğamir Pahlavuni'nin yaptığı bir toprak bağışından söz eder. Bu kilisenin mimarisi bölgede 7. yüzyıldan beri rastlanan bir plan türüdür, ancak binadaki süs unsurları, üslup olarak 11.yüzyılın başlarına tarihlenir. On iki Havariler Kilisesi kesme bazalt taşından dört yapraklı yonca şeklinde, haç planlı olarak yapılmıştır. Özellikle kubbe kasmağında pencere kemerli arasında yer alan On iki Havarilerin taş kabartma figürleri dikkat çekicidir (Kars Kent Rehberi, 2007: 58).

3.6.8.2.7. Tigran Honents (Resimli) Kilise

Anı Ören Yerinin kuzey doğusundaki Mığmığ Deresi'nin Arpaçay Nehri'ne karıştığı yer üzerinde yükselen seki biçimindeki bir arazi üzerine kurulan kilise 1215 yılında Anili bir tüccar olan Tigran Honents tarafından inşa ettirilmiştir. Haç planı ile yapılan kilisenin zemin katının iç mekânı dört büyük sütunla kubbeye bağlanmıştır. Yarım daire şeklindeki apsis sağ ve soldaki iki katlı günah çıkarma odaları ile çevrilmiştir. Kilisenin çevresi dikdörtgen planlı olup cephelerin çatı alınlıklarında rölyef hayvan figürleri ile süslenmiştir. Bu kilise özellikle iç mekânındaki fresklerle dikkat çekicidir. Kilisenin iç cephe duvarları ile kubbe kısmında Hz. İsa'nın doğumundan ölümüne kadar geçen olayları sembolize eden freskler mevcuttur.(Ek-2 fotoğraf 13)

3.6.8.2.8. Abughamrents-Aziz Krikor (Polatoğlu) Kilisesi

Ören Yeri'nin kuzeybatısında Bostanlar deresinin üzerindeki surlara yakın plato üzerinde kurulan kilise M.S 980 yılında Prens Pahlavuni tarafından yaptırılmıştır. Silindirik bir yapıya sahip olan kilise sekizgen kubbeli olup kubbenin temeli derin yüzeyi ayıran birbirine geçmiş ince sütunların desteklediği 6 kenar sütun üzerinde durmaktadır. Güneydoğuya açılan tek kapısı bulunan kilisenin sekizgen kubbesinin her köşesinde birer pencere mevcuttur. Kilisenin apsisinin bulunmayışı bu kilisenin bir aile mezarlığı anısına anıt mezar binası olarak kullanıldığı sonucu doğurmaktadır. Kilisenin güney cephe duvarında oyma tekniği ile yapılmış bir güneş saati dikkat çekicidir .

3.6.8.2.9. Aziz Prkich Kilisesi

Anı Ören Yeri'nin güney doğusunda büyük Katedral'e yakın bir noktada inşa edilmiş olan kilisenin yarısı sonradan yıkılmıştır. Kilise M.S 1036 yılında yapılmış olup zemini daire planlıdır. Kilise mimarisi kubbeli ve iki kısımdan oluşmuştur. İç mekânda sekiz köşegen mevcut olup doğu istikametindeki yarım kubbe diğer kubbeden daha geniştir. İki düzlemden meydana gelen sütunlar bu bölümü de ayırır. 1036 yılında kral III. Sembat tarafından yaptırılan kilise 1291 ve 1342 yıllarında Atabekler tarafından restore ettirilmiştir. 1930'lu yıllarda ise bir yıldırım düşmesi sonucu kilisenin yarısı yıkılmıştır (Ekinci,2006:222)

3.6.8.2.10. Selçuklu Sarayı

Ören Yerinin kuzeybatı istikametinde sarp bir kayalık üzerinde kurulan bu muhteşem saray yapım tarihi belli olmamakla beraber muhtemelen 1064 yılında Selçukluların Ani'yi fethinden sonra Ebul Menucehr Bey tarafından şehirde başlatılan imar çalışmaları sırasında yapılmış olmalıdır. Orijinal iki katlı olan binanın birinci katı ahşap olduğundan yıkılmış günümüze zemin katla bodrum katı ulaşmıştır. Özellikle sarayın girişini oluşturan portal kapı Selçuklu Mimarisini en güzel taş işçiliğini sergileyen yıldız motiflerden oluşmuştur. Sarayın bodrum katını oluşturan tonoz kemerli bölümleri kışları ambar olarak kullanılmış L şeklindeki zemin kat ise asıl saray olarak kullanılmıştır. 12. yy.ın karakteristik Selçuklu süsleme tarzı ile yapılan dikdörtgen planlı saray büyük bir salon ve bu salonun etrafına dağılmış odalardan oluşmuştur. Selçuklu Sarayı içerisinde bulunan şadırvan bu muhteşem yapının diğer bir dikkat çekici mimari özelliğini sergiler.(Ek-2 fotoğraf 14)

3.6.8.2.11. Selçuklu Kervansarayı

Anı Ören Yerinin merkezinde yer alan Kervan Saray 12. yy. başlarında yapılmış olup Ören Yeri içerisinde bulunan antik ana cadde üzerinde inşa edilmiştir. Kervansarayın taç kapısı süslemeleri orijinal Selçuklu mimarisini yansıtmaktadır. Kervansaray 10. yy.da inşa edilen Areketos Kilisesi ile daha sonra birleştirilerek yapılmıştır.

3.6.8.2.12. Büyük Hamam

Anı'nın merkezi sayılabilecek bir yerde, Büyük Katedral'in 30 metre batısında inşa edilen Büyük Hamam Selçuklu dönemine aittir.1965-1966 yıllarında

yapılan kazılarda ortaya çıkarılan 12. Yüzyıl eseri hamam kalıntılarının önemli bir kısmı toprak altındadır (Kars Kent Rehberi,2007:63)

3.6.8.2.13. Küçük Hamam

Ani Ören Yeri'nde Arpaçay'ın kuzey batısında Arpaçay'la Tatarcık deresinin birleştiği alanda bulunan Bey Sekisi kapısının 100 m. güneyinde bulunmaktadır. Selçuklu mimari tarzında yapılan hamam dört eyvan ve dört halvet odasından oluşmuş odaların kapı girişleri sivri kemerli olarak yapılmıştır. Ayrıca eyvanlar beşik tonoz kemerlerle örtülmüştür. Hamamın girişi batı istikametinde olup buradan bir koridorla soyunma odalarına ulaşılır. Ayrıca bu koridorun kuzeyinde bir ılıklik ve ılıkliğin yapısında külhan kısmı bulunmaktadır (Kars Kent Rehberi,2007:63).

3.6.8.2.14. Menucehr Camii

Ören Yerinde iç kaleye çıkan yolun güneyinde bulunan plato üzerine inşa edilen Ebul Menucehr Camii planı bilinen ve günümüze sağlam bir şekilde ulaşan en eski Selçuklu eseridir. Ani şehrinin Selçuklular tarafından fethedilmesinden sonra 1072 yılında Ebul Menucehr Bey tarafından yaptırılan camii Sivas Divriği Ulu Camii'nden daha önce yapıldığı için Anadolu'daki ilk Türk Camisi olma özelliğini de taşımaktadır. Camii iki katlı ve dikdörtgen planlı olup zemin kat Arpaçay vadisine bakan kısımda toprağa gömülü olarak yapılmış olup dört odadan oluşmaktadır. Camiinin bu kısmı medrese olarak kullanılmış medrese üzerindeki birinci kat ise fil ayağı sütun kemerlerle birbirine bağlanarak iç mekânda geniş kubbeyi taşımaktadır. Kemerler arasında kalan yıldız motifli süslemeler özellikle dikkat çekicidir. Camiye bitişik olarak yapılan 99 basamaklı taş minarede günümüze kadar ayakta kalmıştır. Camiinin tamamı düzgün kesme tuf taşından yapılmıştır.(Ek-2 fotoğraf 10)

3.6.8.2.15. Ebu'l Muammeran Camii

1890'da yıkılan minaresinin bazı bölümleri haricinde, camiden geriye pek bir şey kalmamıştır. Minare, Ani'yi konu edinen ilk gravürlerde görüldüğü gibi çok yüksek ve sekizgen bir kuledir. Bütünlüğü koruyan kısımlarda yüksek kalitede taş işçiliği ve merdivenler görülür. Minarenin üzerindeki Farsça kitabe, Miladi 1199 (Hicri 595) tarihlidir ve Ebu'l Muammeran Camisi'nin önünde koyun ve deve satışı yasaklar (Kars Kent Rehberi, 2007: 58)

3.6.8.2.16. Genç Kızlar Kilisesi

Türkiye -Ermenistan sınırını ayıran Arpaçay Nehri Vadisi'nin batı yanında bulunan kilise Ören Yerine ulaşan kervan yolunun başlangıç noktasında inşa edilmiştir. Mimari yapısı ve süslemeleri dikkate alındığında 13. yy.ın karakteristik özelliğini taşıyan kilise silindirik bir plana sahip olup üzerindeki kubbe çadır görünümündedir. Giriş kapısı kervan yoluna bakan kuzeybatı istikametinde bulunan kilisenin dış cephe duvarları üzerinden kabartma geometrik süslemeler mevcuttur. Altı bölmeli dış cephe duvarının kemerleri arasında bulunan pencereler içeriği aydınlatmaktadır. Kilisenin etrafı sur duvarları ile çevrili olup kuzey istikametteki sarp kayalıklara doğru uzayan kervan yoluna kilise bir galeri ile bağlanmıştır. Üzeri kemer tonozlu olan galerinin önemli bir kısmı yıkılmıştır.

3.6.8.2.17. Bakireler Manastırı

Türkiye- Ermenistan sınırının en uç noktasında Arpaçay Nehri'nin aktığı derin vadi üzerindeki sarp kayalıklar üzerine kurulan bu manastır 1215 yılında yapılır. Azize Hripsime'nin bakire şehitlerine adanır. Küçük hacmine rağmen kilisenin tasarımı karmaşıktır. Bazilikal planlı ve kırmızı tuf taşından inşa edilmiş manastır özel bir ibadet yeri olup manastırın kuzey ve güney cephe duvarları yarım daire şeklindeki kemerlerle batı yönündeki galeriye ulaşmaktadır. Manastırın diğer bir kapısı olan batı kapısı ise diğer kapıya göre daha küçük olup sarp kayalıklara doğru açılmaktadır. Manastıra güneyden birleşen bir de şapel vardır. İçindeki sadelik ve fresk bulunmayan duvarlarıyla manastırın tasarımında Türk "kümbet" türü mezarlardan etkilendiği düşünülebilir. Manastır Ören Yeri'ndeki ulaşılması en zor olan sarp kayalıklar üzerine kurulduğundan günümüze sağlam bir şekilde ulaşmıştır. (Kars Kent Rehberi, 2007: 62).

3.6.8.2.18. Ateşgede

Ani'de yer alan Ateşgede Kalıntıları, Rus Arkeolog Nikoli Marr'ın 1909 yılı kazısı sırasında ortaya çıkarılır. Milattan sonra ilk birkaç yüzyıl içinde yapılmış olduğu düşünülen bu Ateşgede Tapınağı, aynı zamanda Anadolu'daki ilk Zerdüşt Ateşgede'sidir. Yapısal özellikler bakımından kare planlı ve köşelerden yükselen dört sütun üzerinde çatı ile sonlanan bir biçime sahip, bazalt taş bloklarından yapılmıştır. Çatıya ait kalıntı bulunamamıştır. Yapılan son kazılarda ise yapının

yakınında bazı duvar kalıntılarına rastlanmış ve bu duvarların Ateşgede'nin şapele dönüşümünden sonra yapıldığı sanılmaktadır (Kars Kent Rehberi, 2007: 62).

3.6.8.2.19. Kız Kalesi Burnu

Ani'nin en güney ucunda arazi, Arpaçay ile çevrilmiş bir burun şeklinde daralır ve dimdik uçurumlarla korunur. Bu bölgede bulunan ev temelleri, Ani'nin diğer kısımlarına göre daha iyi korunduğu için bu alanın terk edilen son yerlerden biri olduğu düşünülür. Bugün harabe durumundaki bir kapı ile korunmuş olması bunun en önemli belirtisidir. Kız Kalesi Burnu'nun sarp uçurumu kenarında, muhtemelen 13.yüzyılda inşa edilmiş bir kilisenin kalıntıları vardır. Kilisenin dış planı dikdörtgen, içi haç şeklindedir. Kilisenin duvarlarında görülen duvar yazılarının çoğu Rusça ve Ermenicedir (Kars Kent Rehberi,2007:62).

3.6.8.2.20. İpek Yolu Köprüsü

İpek Yolu Köprüsü Türkiye-Ermenistan sınırını belirleyen Arpaçay Nehri'nin aktığı vadi üzerinde kurulduğu için karşı kıyı ile ulaşımı sağlamak amacıyla 10. Yüzyılda, Bagratlı Krallığı döneminde yapılır. Köprü'nün 30 metrelik tek kemeri çökmüştür. Geriye kalan belki de takviyeli olan kapının bir parçası ve uzun ayaklarıdır (Kars Kent Rehberi,2007:63).

3.6.9. Ani Ören Yeri'nin Çevresindeki Kültürel Miras

Ani Ören Yeri'nin surlarla çevrili yerleşkesinin çevresinde tarihi ve kültürel değerlere sahip eserler bulunmaktadır.

3.6.9.1. Bagnayr Manastırı (Kozluca Kiliseleri)

Bagnayr Manastırı'nın kalıntıları, Ani'den birkaç kilometre batıda, Ala Dağ'a yakın Kozluca köyündedir. Ani'ye girmeden Esenkent'ten sağa dönülerek gidilir. Bina 989 yılında Vahram Pahlavuni tarafından yaptırılmıştır. Bina yazıtları bir şapelin 1145'te diğerinin 1200'de,bir başkasının ise 1223 veya 1229'da inşa edildiğini kaydeder. Ana manastır kompleksine giriş kısmının olduğu batıdaki büyük hol (jamatun olarak da bilinir) bugün harabe görünümündedir, ana kiliseye güneydoğusundan yaslanan iki şapel ayakta değildir (Kars Kent Rehberi,2007:63)

3.6.9.2. Horomos Manastırı

Ani'de, köyün içinden sola dönülerek 15 kilometre gidildikten sonra ulaşılır. Askeri yasak bölgenin içindedir. Koşavank Ören yeri Arpaçay üzerinde Bagradlı

Krallığı döneminde kurulmuştur. Düzgün kesme tuf taşlarıyla inşa edilmiş üç kilise ve bir gözetleme kulesi bulunan bir yerleşim merkezi olarak 9. yüzyıl mimarisini yansıtır.

Arpaçay'ın kenarında zorlu bir arazi yapısına sahip bir alanda kurulu Horomos Manastırı ve kuzeyindeki Koşavank (Ghosha-vank) Kiliseleri Ani'nin en önemli kültürel ve dini merkezlerinden biridir. Horomos ve Koşavank adlarının nereden geldiği tam olarak bilinmez.

Kimi işgal ve yağmalamalarla tahrip olan manastır ve kiliseler Bagratidler döneminde yenilenmiş ve 1920'li yıllara kadar bütünüyle ayakta kalabilmiştir.13. yüzyılda Ani'yi yöneten aileler için önemli bir mezarlık alanı olan manastırın büyük bir kütüphanesi, hat odası ve çan kulesi vardır. 1850'li yıllardan 1880'li yıllara kadar çeşitli dönemlerde yenileme çalışmaları yapılmış ve 1920'li yıllara kadar işlevini korumuştur.

Manastırın ana bölümü Arpaçay'ın kenarındaki dik yamaç üzerinde, yarımada'nın en yüksek yerinde duvarla çevrili bir alan içinde yer alır. Manastır'ın kuzeyindeki küçük bir tepenin (eskiden Arpaçay'ın etrafından döndüğü bir adacık) üzerinde sıralanmış üç kilise daha bulunur ki bu Koşavank Kiliseleri olarak bilinir. Bu kiliselerin 400 metre kuzeyinde ise "zafer takı" diye bilinen yapı vardır. Ayrıca manastırın 2 kilometre kuzeyinde ise Taylar Kilisesi bulunur.

Horomos Manastırı duvarlarla çevrili dikdörtgen bir alan içinde yer alır. Girişi kuzey yönlü duvarın solundaymış ancak günümüze de bu duvarların çok azı kalmıştır. Manastır harabe görünümündeki iki ana kapı topluluğundan oluşur. İlk grup Aziz Yahya Kilisesi etrafında toplanmış, ikinci grup yapılar ise daha güneydeki Han olduğu düşünülen bir yapı ve Keşişlerin kullandıkları sanılan hücrelerden oluşur. Bunlardan hiçbiri günümüze sağlam ulaşmamıştır (Kars Kent Rehberi, 2007: 64)

3.6.9.3. Koşavank Kiliseleri

Manastırın ana bölümünden kuzeyde, Arpaçay'ın kurumuş kıvrımlı bölümünün ortasındaki yüksek alanda yer alan üç kiliseden ibarettir. Kimi kaynaklara göre Manastır Kompleksinden daha da eski olduğu düşünülen bu kiliseler Aziz Minas Kilisesi, Aziz Kevork Kilisesi ve Kral Aşot Şapeli'dir (batıdan doğuya doğru sıralanışları).Şapel dışındaki kiliseler oldukça benzer planlara ve

tasarıma sahiptir. Dikdörtgen bir mekân üzerinde kubbeli yapıya sahiptirler. Aziz Kevork Kilisesi, Aziz Minas Kilisesi'nden biraz daha büyüktür ve Kral Gagik tarafından yaptırıldığı kilisedeki yazıtlarda anlatılır.

Kral Aşot'un Şapeli'nden günümüze sadece kuzey ve doğu duvarları kalmıştır. Eskiden şapelin güneybatı köşesinde Kral Aşot başlıklı bir yazının olduğu bir abidenin varlığından kimi kaynaklar söz eder ve Kral Aşot'un mezarı olduğunu belirtirler. Ama günümüzde bu abide veya mezardan tek bir iz bile kalmamıştır(Kars Kent Rehberi, 2007: 64).

3.6.9.4. Geçiş Kapısı- Zafer Takı

Yabancı tüccarların pey olarak adlandırılan toprak bastı parası ödedikleri gümrük kapısıdır. Koşavank Kiliseleri'nin kuzeyinde, Ani yolunun kenarında yer alan bu ilginç yapı Zafer Takı olarak bilinse de yapının asıl işlevi gümrük kapısıdır. Dikdörtgen planlı, iki ayak üzerinde yükselen ikiz kule arasında geçişin de sağlanabildiği yüksek bir kemer ile ayaklar birleşir. İkiz kulelerin üzerinde küçük kubbeli birer de şapel vardır. Kulelere çıkışın ayakların altında yer alan kapılardan sağlandığı yapıdan günümüze pek bir şey kalmamıştır (Kars Kent Rehberi,2007: 65).

3.6.9.5. Kızıl Vank Kilisesi

Ani'nin 15 kilometre kuzeyindeki Yağikesen Köyü'nde yer alır. "Karmir Vank" olan kilisenin adının Türkçe karşılığı "Kızıl Kilise" dir. Kilisenin küçük bir ırmak kolunun kenarında, ağaçsız bir tepede yer alması, uzaklardan da görülebilir olmasını sağlar. Konik yapılı çatısı karla birikince, ardındaki dağ zirveleriyle uyumlu bir görünüm kazanır.

19.yüzyılda kurulduğu köyün kilisesi olarak kullanılan kilisenin kimi kaynaklarda resmi adının Meryem Ana Kilisesi olduğu belirtilir. Kilise kapısının üzerindeki yazıtta kiliseyi Papaz Salatiel'in kendi elleriyle onardığı yazılıdır. Günümüzde Ani çevresinde ayakta kalabilen en sağlam yapılardan biridir (Kars Kent Rehberi, 2007: 65)

3.6.9.6. Taylar Kilisesi

Ani'nin 7–8 kilometre kuzey doğusunda, Horomos Manastırı'nın ise 1 kilometre kuzeyinde yer alan ve manastır ile Koşavank Kiliseleri'nden ayrı kalmış olan kilisenin asıl adı bilinmiyor. Kilise bugünkü adını yakınındaki bir köyden alır ve onuncu yüzyıl

inşası olduğu düşünölen kilisenin hakkında yeterince bilgi yoktur (Kars Kent Rehberi, 2007: 65)

3.6.9.7. Oğuzlu Kilisesi

Kilise Ani'nin 16 kilometre kuzeyindeki Oğuzlu Köyü'nde yer alır ve orijinal adının ne olduğu tam olarak bilinmemektedir. Duvarlarındaki yazıtlar kilisenin Kral Sembat döneminde (890–914) Kars'ın valisi olan Hassan Gunt'uni tarafından yaptırıldığını belirtir. Bugün var olmayan bir diğeri yazıt ise kilisenin 1001 yılında Prens Aşot Pahlavid tarafından restore edildiğini anlatır (Kars Kent Rehberi, 2007: 65).

3.6.10. Kars Kent Merkezi Dışındaki Yapılar

Daha önce haklarında bilgi verilen tarihi ve kültürel yapılar Kars il merkezinde yer alıyordu. Bu kısımda ise il sınırları içerisinde yer alan fakat ilçelerde bulunan eserler açıklanacaktır.

3.6.10.1. Çarın Av Köşkü

Kars ili Sarıkamış ilçesinin kuzey batısında orman içinde ve askeri bölge sınırlarında yer alan köşkün 1890 -1914 yılları arasında yapıldığı tahmin edilmektedir.. Çar II.Nikola'nın hasta olan oğlu Aleksinin rehabilitasyonu amacıyla ve aile tarafından av köşkü olarak kullanılmak üzere yapılır. Yanlış bir yakıştırma sonucu Katerina'nın av köşkü olarak bilinir.(Ek-2 fotoğraf 3)

Binanın tamamı ahşaptır, çivi kullanılmadan yapılmıştır. Giriş kapısında çift sütun bulunur. Binanın içi merkezi bir salon ile bu salona açılan odalardan oluşur. Çar burayı av partilerinde konaklama yeri olarak kullanır. Av köşkü ve ana köşk olarak iki ayrı yapıdan oluşur. Beton kolonların içinden peç sisteminin ısıtma kanalları geçer.

3.6.10.2. Kazım Karabekir Camisi (Rus Garnizon Kilisesi)

Büyük Postahane'nin karşısında yer alan eski bir kilisedir. 1907 yılında Çar II. Nikola tarafından inşa ettirilir. 1917 yılından sonra Rusların burayı terk etmesinin ardından ofis ambarı, daha sonra halk evi ve ardından sinema olarak kullanılır. 1970 yılında geçirdiği yangından sonra kullanılamaz hale gelir. 1985 yılında camiye çevrilir.

Dikdörtgen planlıdır. Batı güney ve kuzeyde bulunan üç kapısı vardır. Dış cephelerdeki iki renkli düzgün kesme taş işçilik dikkati çeker. Kars Aleksandr Nevski Kilisesi, Sarıkamış Garnizon Kilisesi ve Oltu'da bulunan Rus Askeri Kilisesi birbirlerine oldukça benzer özellikler taşırlar.

3.6.10.3. Digor Beş Kilise

Kars'ın 47 kilometre doğusunda Digor'a 3 kilometre mesafede derin kanyon içerisinde bulunan bu kiliseler şu anda yerinde bulunmuyor. Ayakta kalan tek yapı (Aziz Sarkis Kilisesi) dairesel planlıdır ve kubbeli kilise doğa koşullarına dayanamayacak durumdadır. Kiliselerin, manastırın kuruluşuna ilişkin tarih ve yazıtları yoktur. Manastır, 13. yüzyıl Moğol istilasından sonra terk edilir.1878'de Kars bölgesinin Rus yönetimine geçmesiyle Beş Kilise'nin, Ermeni Kilisesi'ne devredildiği bilinir. O dönemde binalar onarılarak, manastır yeniden ibadete açılır. Yapılar daha sonra büyük oranda tahrip olur.

Beş Kilise olarak adlandırılan kiliseler Aziz Karapet, Meryem Ana, Aziz Stefanos, Aziz Krikor ve Aziz Sarkis Kiliseleri'dir. Aziz Sarkis Kilisesi dışındakiler tamamen yıkılmıştır. Aziz, Sarkis, beş kilise'den en büyüğüdür ve üzerindeki en eski yazıt 1033 tarihlidir. Kilisenin mimari yapısı ve taş işçiliği Ani'deki eserler arasında bu yapıyı önemli bir yere taşır. Bazı kaynaklar kilisenin dıştan bakıldığında büyükçe bir heykelin portakal renkli taş kütesinden oyulmuş gibi olduğunu betimler. Nitekim kullanılan taş malzeme, renkli taşlar bu tarifile örtüşür.

3.6.10.4. Varlı Kilisesi

Digor'un sekiz kilometre güneyinde, eski adıyla Zipni olarak bilinen Varlı Köyü'nde ki kilise bugün cami olarak kullanılır. Asıl yapı kubbeli ve haç planlıyken 20. yüzyılın başındaki bir depremde kubbesi tamamen çökmüştür. Kubbenin boşluğu ahşap çatıyla kapatılır ve kilise olarak kullanılmaya devam etmektedir.

Yapının 10.yüzyılda yapıldığı sanılmaktadır. Camiye dönüştürüldüğünde güney duvarındaki kapı kapatılır, apsis duvarında yeni kapı açılır. Kilisenin batısındaki mezarlıkta altı adet at şeklinde oyulmuş mezar taşı bulunur. Zipni'nin hemen dışında ise incelenmemiş ve tarihi bilinmeyen başka bir kilisenin temelleri vardır.

3.6.10.5. Kilittaş Kilisesi

Digor'un Kilittaş köyünün üst tarafındadır. Kilise içerisinde Kutsal çeşme ve Pakran'ın mezarı bulunur.

3.6.10.6. Mreni Karabağ Kilisesi

Digor'dan sonra, Iğdır yolunda gidilirken anayoldan içerdedir. Turizme kapalı olan kilise askeri bölgenin içindedir.

3.6.10.7. Çengilli Kilisesi

Eski bir ortaçağ yolu üzerinde kurulu olan Çengilli Köyü, Kars'ın Kağızman ilçesine bağlıdır ve Ani'nin 70 kilometre güneybatısında yer alır. Köyün adıyla anılan ortaçağ kilisesi hala ayaktadır. Kilisenin üzerindeki yazıtta bir manastıra ait olduğu ve Gürcü Patrikhanesi'nin denetiminde bulunduğundan bahsedilir.

3.6.10.8. Çallı Har Harabeleri ve Kaya Üstü Resimleri

Kağızman bağlar Karabağ ve Çallı istikametinden sekiz kilometre sonra, dağa doğru 5 kilometre yaya gidilir.

3.6.10.9. Çukurayva (Prut Kaya Kiliseleri)

Camuşlu istikametinde gidilir. Kars'a 60 kilometre uzaklıktadır.

3.6.10.10. Çamuşlu Kaya Üstü Resimleri

Kars' a 50 kilometre mesafededir. Camuşlu köyünden sonra dağa 5 kilometre yaya çıkılır. Ulaşım için arazi aracı gerekir. Köyün batısında, Aladağ'ın doğu yamaçlarındaki Yazılıkaya'da bazalt yapılı bir kayanın dik ve düzgün yüzünde biri büyük, biri küçük iki panoda çeşitli hayvan ve insan figürleri vardır. Çoğunlukla dağ keçileri, geyikler, geyik yavruları ve eşeklerden oluşan figürler, üst paleolitik dönemde doğa koşullarının avcılık ve toplayıcılık için elverişli olduğunu gösterir.

3.6.10.11. Kurban Ağa Mağarası

Camuşlu mağarasının az ilerisindedir. Bu mağarada da Yazılıkaya'da olduğu gibi çeşitli duvar resimleri ve eşyalar bulunmuş ve mağarada yaşayanların avcılıkla uğraştığı anlaşılmıştır. Mağarada Tunç Çağı'na ait çanak çömlek ve kement file gibi avlama araçlarını gösteren duvar resimleri vardır.

3.6.10.12. Kars Tabyaları

Kars ve yöresi Ortaçağ'dan sonra Anadolu'nun doğuya açılan sınır kenti olmuş bu yüzden de çeşitli dönemlerde Anadolu'ya yönelik savaşlar bu bölgede olmuştur. Osmanlılar Anadolu'yu savunabilmek için bu bölgenin korunmasına önem vermiş, bundan ötürü de bir takım savunma tesisleri yapılmıştır. XVIII. yüzyıldan itibaren yörede birçok tabya yapılmıştır. Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşları ardından I.Dünya Savaşı sırasındaki doğudan gelen Rus ve Ermeni saldırılarını önlemek amacı ile bu tabyaların sayıları arttırılmıştır. Kars ilinde 23 tabya bulunmakta olup, bunlardan 14'ü büyük ölçüde tahrip olmuş ve 10 tanesi de iyi bir durumda günümüze ulaşmıştır.

Kars Tabyalarının belli başlıları; İnönü Tabyası, Karadağ Tabyası, Hafız Paşa Tabyası, Arap Tabyası, Gaziler Tabyası, Kerim Paşa Tabyası, Kanlı Tabya, Cenup Tabyası, Çukur Tabya, Fevzi Paşa Tabyası, Hüseyin Paşa Tabyası, Kerim Paşa Tabyası, Thomson Tabyası, Dik Tabya, Veli Paşa Tabyası, Şimendifer Tabyası, Çakmak Tabyası, Çifte Göğüs Tabyası, Muhlis Paşa Tabyası, Churcill Tabyası, Süvari Tabyası ve bugün üzerinde Veteriner Fakültesi'nin bulunduğu Çim Tabya'dır.

Bu tabyalardan İnönü Tabyası Kars'ın Dere içi Mevkiindeki sırtta Sultan Abdülmecit zamanında 1848-1853 yılları arasında yapılmıştır. Bu tabyada 1855 Osmanlı-Rus, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, 1918-1920 Osmanlı-Ermeni Savaşı yapılmıştır. Yaklaşık 250 kişiyi barındıran bu tabyanın bağlantı hendekleri bulunduğu gibi açık araziye ateş altında tutacak koruganları bulunmaktadır. Aynı zamanda da Karadağ ile Arap Tabya arasında bir üçgen alanı oluşturmaktadır.

Kars il merkezindeki Atatürk Mahallesi'nde, tepede yer alan Arap tabya Sultan Abdülmecit zamanında 1848-1853 tarihleri arasında yaptırılmıştır. Bu tabyanın 250 kişilik bir kapasitesi olup, burada 1855 Osmanlı-Rus Savaşı, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı 1918-1920 Osmanlı-Ermeni Savaşı yapılmıştır. Tabyanın çevresi hendek ile çevrili olup, top ve makineli tüfek mevzileri burada bulunmaktadır. Tabyanın kışlası bulunduğu gibi çevresindeki İnönü ve Karadağ tabyaları ile birlikte çevreyi savunma olanağı çok yüksektir. Ayrıca tabyanın bir bölümü uçuruma dayandırılmıştır.

Karabağ Tabyası da Kars Atatürk mahallesinde bir tepe üzerindedir. Sultan Abdülmecit tarafından 1848,1853 tarihlerinde yaptırılmıştır. Bu tabya da 1855 Osmanlı-Rus Savaşı, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, 1918-1920 Osmanlı-Ermeni Savaşı yapılmıştır. Tabya 250 kişilik olup, yöredeki en büyük tabyalardan birisidir. Arap ve İnönü Tabyaları ile birlikte bölgede en geniş savunma olanağını sağlamaktadır. Tabya içerisinde sığınak, kışla binası, süvari hendeği, mazgallar ve irtibat hendekleri bulunmaktadır. Bu tabyada Arap Baba olarak bilinen, Karadağ Muhafız ve Topçu Takım Komutanı M. Haşimi Kanevi'nin mezarı da bulunmaktadır. XX. yüzyılın başlarında bu tabya bir süre Ermeni Hapishanesi olarak kullanılmıştır.

Hafız Paşa Tabyası, Hafız Paşa Kışlası içerisinde olup, 1853 yılında Hafız Paşa tarafından yaptırılmıştır. Bu tabyada 1855 Osmanlı-Rus Savaşı, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, 1918-1920 Osmanlı-Ermeni Savaşı cereyan etmiştir. Tabya

yaklaşık bir bölük, 70–80 kişi kapasiteli olup, 2 bölümden oluşmaktadır. Tabya içerisinde makineli tüfek yuvası ile bir de komuta yeri vardır. Günümüze bu tabyanın yalnızca kalıntıları gelebilmiştir.

Kerim Paşa Tabyası, Kars'ın Dere içi mevkiinde Kerim Paşa tarafından 1854 yılında yaptırılmıştır. Bu tabyada 1855 Osmanlı-Rus Savaşı, 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı, 1918–1920 Osmanlı-Ermeni Savaşı yapılmış olup, yaklaşık bir bölük kapasiteli, 70–80 kişiliktir. Tabyanın kuzeyi uçurum ile sınırlandırılmıştır. Kışla binasının çevresi yüksek bir koruganla çevrelenmiştir. Dere içi mevkiine hâkim bir makineli tüfek yuvası bulunmaktadır.

Kanlı Tabya Kars'ın Bülbül Mahallesi'nde olup, 1722–1732 tarihlerinde yapılmıştır. Bu tabyada 1722–1732 Osmanlı-İran Savaşı, 1807 Osmanlı-Rus Savaşı, 1823 Osmanlı-İran Savaşı, 1828 Osmanlı-Rus Savaşı, 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı, 1918–1920 Osmanlı-Ermeni savaşları yapılmıştır. İran Hükümdarı II. Tahmasb'ın Kars Kalesini kuşattığı sırada bir karargâh olarak yaptırılmıştır. Osmanlı-Rus Savaşlarında (1827–1828) en çetin çarpışmalardan biri bu Tabya'da yapıldığından eski ismi Büyük Tabya iken, halk tarafından Kanlı Tabya olarak anılmıştır. (Ek-2 fotoğraf 11)

Kars'ın Karacaören Köyü'nün 500 m. kuzeydoğusunda bulunan Cenup Tabyası Sultan Abdülmecit zamanında, 1848–1853 tarihleri arasında yapılmıştır. Bu tabyada 1855 Osmanlı-Rus Savaşı, 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı, 1918–1920 Osmanlı-Ermeni Savaşı yapılmıştır. Tabya 200 kişi kapasiteli olup, iki bölümü hendekle çevrilmiştir. Tabyada makineli tüfek yuvaları bulunmaktadır. Kars'ın güney düzlüğüne hâkim bir noktadadır.

Süvari Tabyası eski Kars-Erzurum yolunun sağında, Kars Çayı'nın kenarındadır. İran Hükümdarı II. Tahmasb tarafından yaptırılmıştır. Bu tabyada 1722–1732 Osmanlı-İran Savaşı, 1807 Osmanlı-Rus Savaşı, 1823 Osmanlı-İran Savaşı, 1828 Osmanlı-Rus Savaşı, 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı, 1918–1920 Osmanlı-Ermeni Savaşı yapılmıştır.

Tabyanın mazgallı sığınakları olup, etrafı hendeklerle çevrilmiştir. Sığınığın mazgalı ve kapısı sağlam durumda olup, restore edilmiş ve turizme açılmıştır.

Hüseyin Paşa Tabyası Kars'ta Sultan Abdülmecit tarafından 1848–1853 tarihleri arasında yaptırılmıştır. Bu tabyada 1855 Osmanlı-Rus Savaşı, 1877–1878

Osmanlı-Rus Savaşı, 1918–1920 Osmanlı-Ermeni Savaşı yapılmış olup, yaklaşık 200 kişiliktir. Tabyanın içerisinde sığınak, kışla binası bulunmakta olup etrafı hendeklerle çevrilmiştir. Sekiz koruganı, 4 makineli tüfek yuvası bulunmaktadır. Günümüzde askeri amaçlı olarak kullanılmaktadır.

Veli Paşa Tabyası Kars'ta Çakmak Doğu Kışlası içerisinde bulunmaktadır. Tabya Veliyyüddin Paşa tarafından 1854 tarihinde yapılmıştır. Bu tabyada 1855 Osmanlı-Rus Savaşı, 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı, 1918–1920 Osmanlı-Ermeni Savaşı yapılmış olup, 200–250 kişiliktir. Hendeklerle çevrili olan tabya iki ayrı korugandan meydana gelmiştir. Tabyanın güneydoğusu uçurumdur. Tabyanın iki makineli tüfek yuvası bulunmaktadır. Günümüzde askeri amaçlı kullanılmaktadır.

Çakmak Tabya Çakmak Batı Kışlasının kuzeyinde bulunan bu tabya Sultan Abdülmecit tarafından 1848–1853 yıllarında yaptırılmıştır. Tabyada, 1855 Osmanlı-Rus Savaşı, 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı, 1918–1920 Osmanlı-Ermeni Savaşı yapılmıştır. Tabya yaklaşık 200 kişilik olup, U şeklinde bir hendeği, beş koruganı ve 550 m. boyunda da ikinci bir hendeği ile 2 makineli tüfek yuvası, tabyanın güneydoğusunu koruyan bir başka makineli tüfek yuvası daha bulunmaktadır.

Williams Tabya, Çakmak Doğu Kışla içerisinde bulunmaktadır. Sultan Abdülmecit tarafından 1848–1853 tarihleri arasında yaptırılmıştır. Bu tabyada 1855 Osmanlı-Rus Savaşı, 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı, 1918–1920 Osmanlı-Ermeni Savaşı yapılmış olup, bu tabya 200 kişiliktir. Tabyanın içerisinde sığınak, kışla binası, tabyayı çevreleyen taş duvarlarla sağlamlaştırılmış hendekler, mazgallar ve iki makineli tüfek yuvası bulunmaktadır.

Muhlis Paşa Tabyası, Kars'ta Çakmak Doğu Kışla içerisinde bulunmaktadır. Sultan Abdülmecid tarafından 1848–1853 tarihleri arasında yaptırılmıştır. Bu tabyada 1855 Osmanlı-Rus Savaşı, 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı, 1918–1920 Osmanlı-Ermeni Savaşı yapılmıştır. Tabya yaklaşık 200–250 kişiliktir. Tabyanın beş koruganı ve çevresinde hendekler bulunmaktadır. Güneydoğusu uçurumdur. Günümüzde askeri amaçlı kullanılmaktadır¹⁰

¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz:<http://www.kenthaber.com/IIIDetay.aspx?ID=1418-->

3.7. KARS'IN TURİZM POTANSİYELİNİ KULLANMA BECERİSİ

Kars ekonomik büyüme problemlerini belli ölçüde gerçekleştirmiş fakat kalkınma sorununu başaramamış illerden biridir. Bu bağlamda Kars'ın büyüme ve kalkınmasının turizm eksenli olması (Toptaş, 2004:158) gerektiğine dikkat çekilebilir.

3.7.1. İnanç Turizmi

Ani Ören Yeri, Ebu-l Hasani Harakani hazretleri, camileri, kiliseleri, kaleleri gibi önemli turizm değerlerine sahip il, medeniyetlerin birleştiği bir noktada İpek Yolunun da geçtiği bir coğrafyada yer almakla inanç turizmi bakımından zengin bir potansiyele sahiptir. Özellikle mevcut mimari kalıntılarına göre üçgen bir plan gösteren Ani Ören Yeri, 78 hektarlık bir alana sahiptir ve bu haliyle Ani Ören Yeri, Türkiye sınırları içinde bulunan antik yerleşim merkezlerinin en büyüklerinden birini oluşturmaktadır(Belli, 2007: 77).Oldukça stratejik bir konumda bulunan Ören Yeri Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran ve Güney Kafkasya bölgeleri arasında yer almaktadır. Bu özelliğinden dolayı Arpaçay nehri üzerinde inşa edilen İpek Yolu Köprüsü ile Ani Ören Yeri tarihi İpek Yolu'nu da içinde barındırmaktadır. Medeniyetlerin ve üç büyük dinin ortak kültür merkezi olan Ani Ören Yeri Kars turizmini geliştirebilecek bir özelliğe sahiptir.

Yine aynı şekilde Hz.Mevlana'nın bile kendisinden etkilendiği Nakşî silsilesinde önemli bir yere sahip olan, Evliya Camii içerisinde kabristanı bulunan maneviyat erenlerinden Ebu-l Hasan Harakani hazretleri de Kars için ekonomik ve kültürel açıdan büyük bir kazanımdır.

Bu nedenle turizm çeşitleri içerisinde Sarıkamış kış turizminin yanında inanç turizmi de ilin ekonomik kalkınmasında önemli bir unsurdur.

3.7.2. Kış Turizmi

Kış sporları ve kış turizmi bakımından il önemli potansiyele sahiptir. Yılın 8 ayının karlarla kaplı olması kış turizmi açısından bölgeye önemli avantajlar sağlamaktadır. Özellikle Sarıkamış ilçesi il turizmine yapacağı katkılarla gelecek vadeden bir yerdir. Türkiye'nin birinci derecede öncelikli beş merkezinden biri olan Kars-Sarıkamış Kayak Merkezi çevresi ünlü sarıçam ormanları ile kaplı, 2200-2900 metre yükseklik gösteren bir plato üzerinde yer almaktadır. Sarıkamış Kayak

Merkezi, Kars'a 54 km, Erzurum'a 153 km. uzaklıkta olup, Kars havaalanına 40 dakikalık mesafededir.

Kars yüksek yaylalar ve sert iklim koşullarının etkisiyle doğal olarak kış turizmi için mükemmel bir potansiyel taşımaktadır. "Türkiye'nin Innsburg'u" diye de adlandırılan Sarıkamış Kayak Merkezinin önemli özellikleri arasında bölgeye yağın karın cinsi ve doğal güzellikleri gelmektedir. Sarıkamış dışında sadece Alplerde bulunan kristal kar, kayak sporu için çok ideal bir zemin sunmaktadır. Kayak mevsiminde havanın güneşli geçmesine rağmen, kar ilk yağdığı günkü özelliğini kaybetmemektedir. Sarıkamış kayak merkezinde kayak pistlerinde çığ tehlikesi yok ve pistler sarıçam ormanlarıyla çevrili olduğundan Sarıkamış Kayak Merkezinde pistler rüzgâra karşı da korunaklıdır. Sarıkamış Kayak Tesisleri saatte 2400 kişi kapasiteli, bilgisayar donanımlı telesiyej sistemi ile Türkiye'nin en büyük kayak tesisi olma özelliğini taşımaktadır. 2 etaptan oluşan kayak pistleri 1. etap 2400 m. yüksekliğinde olup, 2. etap ise 2635 m.dir. Kullanılır pistlerin toplam uzunluğu 17 km.dir. Toplamda 8 adet pist bulunup, 5 tanesi zirveden 1. etaba kadar ulaşır, 3 adet pist ise zirveden otel bölgesine kadar inmektedir. Ayrıca Cross Country Pisti olarak 5 km.si Uluslararası Kayak Federasyonu (FIS) tarafından tescilli, ancak 50 km.ye kadar ulaşabilen pist imkanı vardır. Zirveden Oteller bölgesine inen Sacit Özbey Pisti de FIS tarafından tescil edilmiştir.

Normal koşullarda yılda ortalama olarak 4 ay boyunca yaklaşık 1,5 m. karla kaplı olan Sarıkamış Kayak Merkezinde Aralık ayından Nisan ayının ortalarına kadar kayak yapılabilmektedir. Sarıkamış çevresi özellikle Alp ve Kuzey Disiplini kayak uygulamaları ile 'kayak safari ve kızaklı geziler için çok uygun ortam sunmaktadır. Bir diğer kayak sporu olan snowboard ise ormanlarla kaplı arazide kısmen yapılabilmektedir¹¹

Sarıkamış Kayak Merkezi İlin ekonomik kalkınması açısından önem arz etmektedir. Şöyle ki Sarıkamış'ta bulunan 5 yıldızlı Toprak Otel ve Çam-Kar Otel kayak merkezini ve ilçeyi ziyarete gelen turistleri ağırlamakta ayrıca kayak merkezinde kayak yapan yerli ve yabancı turistlerin kayak yapması dolayısıyla gelen

¹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: http://www.kars.gov.tr/trz_srk_1.html

turistlerden ekonomik anlamda hem telesiyej geçiş ücretleri hem de konaklama, yeme- içme, eğlence ücretleri ile yöreye hatırı sayılır gelir bırakmakta bu ise ilde istihdamı ve gelir düzeyini artırmaktadır. Bu bağlamda yörenin sürdürülebilir olarak kalkınmasın turizm sektörü öncü sektör olma rolünü üstlenmektedir.(Ek-2 fotoğraf 2)

3.7.3. Endemik Bitki Turizmi

Kars'ın doğal bitki örtüsü yükselti ve iklim özelliklerine göre şekillenmiştir. Doğu Anadolu'nun kuzeyine yerleşmiş bulunan bu yüksek plato, aslında doğal orman içerisindedir. Orman alt sınırı Kars'ta 1800–1900 metreden başlamaktadır. Kars yöresinin diğer bir özelliği de bitki örtüsünün doğal üst sınırı çok yükseklere çıkabilmesidir. Bölgede yaklaşık 1250 çeşit tohumlu bitki doğal olarak yetişir. İldeki endemik -dünyanın başka hiçbir yerinde olmayan- doğal çiçekli bitki adedi 73 kadardır. Allahuekber Dağları 1800–3120 m toplam endemik takson 9 tür, tehlike altındaki takson 13 tür; Sarıkamış Ormanları 1800–2900 m. toplam endemik takson 7 tür tehlike altındaki takson 9 türdür. Özellikle Allahuekber Dağları'nda yetişen "Kars Burçağı" (*Lathyrus Karsianus*) bunlardan biridir. Kars adını taşıyan başka bitkiler de vardır. *Festuca Karsiana*, *Allium Karsianum*, *Caucalis Karsianum* ve *Nonea Karsensis* bunlardan birkaçıdır. Endemik bitkiler özellikle internet aracılığıyla tanıtılırsa il botanik turizmi gelirlerinde artışa yol açabilecektir.¹²

3.7.4. Kuş Gözlemciliği (Ornitoloji) Turizmi

Kuş gözlemi, kuşları gözleyip onların yaşam ve davranış biçimlerini hakkında daha çok bilgi sahibi olmaya, fotoğraflarını çekmeye, seslerini kaydetmeye denmektedir. Dolayısıyla Kars ili bu turizm faaliyetlerini yapmak için uygun bir potansiyele sahiptir. İlde yer alan Kuyucuk ve Çalı göllerinde veya diğer arazilerde mevcut kuş türlerini gözleme imkânı vardır. Bu alanlarda uygun gözlem evleri yapılarak ve bu yerler tanıtılarak turist sayısı artırılıp il ekonomisinin kalkındırılmasında etkili olunabilir.

3.7.4.1. Kuyucuk Gölü

1627 rakımlı Kars-Akyaka platosunda, hafif dalgalı açık bir arazinin ortasında yer alan Kuyucuk Gölü, Arpaçay ilçesi sınırlarında yer alan 219 Ha alana

¹² Ayrıntılı bilgi için bkz: http://www.kars.bel.tr/kars.php?icerik_id=65

sahip küçük bir tatlı su gölüdür. Göl Kars-Akyaka karayolu gölün kuzeyini böler. Gölün ortasından geçecek ikinci bir yol inşaatı Orman Bakanlığı'nın girişimleri sonucu durdurulmuştur. Kaçkar Dağları ve Van Gölü arasındaki kuş göç güzergâhında bulunması nedeniyle Kuyucuk Gölü göçmen kuşlar için son derece uygun bir duraktır. ÖKA (Önemli Kuş Alanları) içerisinde yer alan gölde bulunan kuş türleri şunlardır.

Alanda üreyen en önemli tür dikkuyuuktur (2 çift) .Gölde üreyen diğer önemli türler arasında kızıl boyunlu batağan (20 çift), kara boyunlu batağan (330 çift), boz ördek (5 çift), sakarmeke (yüzlerce çift) ve uzunbacak sayılabilir.

Alan 1990 yılında 219 hektar yüzölçümü olan bir Yaban Hayatı Koruma Sahası ilan edilmiştir.

3.7.4.2. Çalı Gölü

Kars'ın 20 km doğusunda, Kars-Digor karayolunun kenarında, üzerinde hayvan otlatılan step çayırılıklarıyla kaplı yüksek bir platoda yer alan küçük bir göldür. Göl kıyısında küçük bir köy vardır. Alan üreyen 10 çift dikkuyuukla ÖKA statüsü kazanır.Alanda üreyen diğer önemli kuşlar arasında kara boyunlu batağan (75 çift), boz ördek (5 çift), çamurcun (5 çift), yeşilbaş (10 çift), elmabaş patka (10 çift), tepeli patka (20 çift), sakarmeke (30 çift), turna (1 çift) ve karabaş martı (400 çift) sayılabilir.¹³

3.7.5. Yayla turizmi

Kars ili arazisinin Kuzey Anadolu Toroslar üzerinde yer alması nedeniyle dağlık bir karaktere sahiptir. Rakımın 1800 m.civarında olduğu il yaylalar ve ovalar, nehir ve dereler açısından zengindir.“Erzurum-Kars Yaylası” adı ile anılmakta olan il doğal olarak yayla turizmi potansiyeline sahiptir. Dolayısıyla kısmi olarak ormanlık alana sahip bu yaylalarda trekking, yayla şenlikleri, piknik, çadırli kamp vb. faaliyetler rahatlıkla yapılabilmektedir.

3.7.6. Kongre Turizmi

Kars ilinde Kafkas Üniversitesi, Valilik ve Belediye tarafından bilimsel toplantılar, sempozyum, panel gibi toplantılar ayrıca Altın Kaz Film Festivali,

¹³ Ayrıntılı bilgi için bkz:http://www.cedgm.gov.tr/icd_raporlari/karsicd2006.pdf

Aşıklar Şenliği gibi farklı kültürden insanları bir araya getiren etkinlikler yapılmakta bu da il sosyo-ekonomik yapısına katkılar sağlamaktadır.

3.7.7. Av Turizmi

İlin coğrafi yapısı, bitki örtüsü ve yaban hayatı bakımından av turizminin gelişmesine elverişli konumdadır. Kara avcılığı genellikle Ağustos ayında başlar. Keklik, bildircin, yaban kazı, yaban ördeği, toy, üveyik ve çığırkan gibi kanatlı avlar ile tilki, kurt, sansar, su samuru ve ayı gibi yırtıcı hayvanlar trofe ve etleri için avlanmaktadır. Bölge her ne kadar kara avcılığı için müsaitse de aynı zamanda Çıldır gölünün il sınırına komşu olduğu yerlerde, Aygır, Arpaçay baraj gölünde ve dere ve çaylarda sazan, yayın ve dağalası denilen eti kıymetli alabalık avlanabilmektedir.

3.8. İL TURİSTİK TESİS VE SEYAHAT ACENTELERİ POTANSİYELİ

Turistler eğlenmek, dinlenmek veyahut araştırma yapmak amacıyla olsun gezilerinde konakladıkları yerlerde rahat etmeyi tercih nedeni olarak görmektedirler. Bu nedenle İldeki konaklama tesislerinin kapasitelerini kuruluş yerleri önem arz eden özelliklerini bilmek faydalı olacaktır.

İlde toplam 8 adet turizm işletme belgeli otel bulunmaktadır. Bunlar içerisinde Kars Sarıkamış ilçesinde bulunan Sarıkamış Toprak Hotel 18 Eylül 2005 tarihinden itibaren hizmete girmiştir. 5 yıldızlı olan otel 145 oda (118 standart, 1 Özürlü Odası, 11 Köşe Oda, 6 Junior Suit, 5 Suit, 4 Kral Dairesi) ve 350 yatak kapasitesine, restaurant, bar, disko, toplantı salonları, sauna, kapalı ve açık yüzme salonlarına sahiptir.

Tablo 3.15.Turizm İşletme Belgeli Tesisler (2007)

KARS	TESİSİN ADI	SINIFI	ODA SAYISI	YATAK SAYISI
SARIKAMIŞ	SARIKAMIŞ TOPRAK OTEL	5 YILDIZLI	145	350
MERKEZ	SİM-ER KARS OTEL	4 YILDIZLI	150	300
SARIKAMIŞ	ÇAMKAR OTEL	3 YILDIZLI	55	132
MERKEZ	KARABAĞ OTEL	3 YILDIZLI	50	85
MERKEZ	SNOW'S OTEL	3 YILDIZLI	34	68
MERKEZ	ARKAR ANIHAN OTEL	3 YILDIZLI	32	64
MERKEZ	HOLLAND OTEL	1 YILDIZLI	4	26
MERKEZ	KAR'S OTEL	ÖZEL TESİS		20
TOPLAM			470	1.045

Kaynak: Kars Turizm İl Müdürlüğü verileri

İlin 2.büyük oteli olan Sim-Er otel ise 140 standart, 4 süit oda,300 yatak kapasitesine, çok amaçlı salona ve lobby bara sahiptir. Sarıkamış Çamkar Otel de 55 oda bulunmaktadır. Bu odalardan 3 'ü suit odadır. Toplam 132 yatak kapasitelidir.

İlde henüz tamamlanmamış turizm yatırım belgeli tesisler bulunmaktadır (Tablo3.20.). Bunlardan 78 oda 174 yatak kapasiteli Cemar Otel Sarıkamış'ın inşaatı devam etmekte ve 2008 yılı içerisinde inşaatın tamamlanması öngörülmektedir. 196 oda sayısına ve 800 yatak kapasiteli olarak proje edilen Hotel Telerko Sarıkamış ve 78 oda -174 yatak sayısına sahip Sport Art tesisinin inşasında ise henüz bir gelişme yaşanmamaktadır. Gelecek vaad eden önemli turizm potansiyeline sahip ilçe konumundaki Sarıkamış ilçesinde bu tesislerin inşalarının tamamlanması ileriki dönemlerde artış göstermesi beklenen turizm talebine cevap verilmesi bakımından yerinde olacaktır.

Tablo 3.16. Turizm Yatırım Belgeli Tesisler (2007)

İl Adı	Tesisin Adı	Sınıfı	Belge No Belge Tarihi	Belge Sahibi	Tesis Adresi	Oda Sayısı	Yatak Sayısı
KARS	Hotel Telerko Sarıkamış	4 Yıldızlı	10229 / 13.12.2005	Telerko Kablo Plastik ve Tur. San. A.Ş.	Sarıkamış -KARS	196	800
KARS	Cemar Otel Sarıkamış	3 Yıldızlı	7351 / 15.09.1998	Cemar İnşaat Tur. Hayv. Gıda. San. ve Tic.A.Ş.	Sarıkamış -KARS	78	174
KARS	Sport Art	Günü birlik	9988 / 13.06.2005	İso Denizcilik Tur. Tic.Ltd. Şti.Sarıkamış	Sarıkamış Kars	50 Kişilik	

Kaynak: Kars Turizm İl Müdürlüğü verileri

Tablo 3.17. İptal Edilen Turizm Yatırım Belgeli Tesisler (2007)

Tesisin Adı	Sınıfı	Belge No/Tarih	Belge Sahibi	Tesis Adresi	Oda Sayısı	Yatak Sayısı
Sport Hotel Royal(Sarıkamış)	4 Yıldızlı	10285/ 27.12.2005	İso Denizcilik Tur.Tic.Ltd.Şti.	Sarıkamış KARS	158	384
Doğu Kar Otel	4 Yıldızlı	7407/ 17.11.1998	Doğu Tur.Tic.A.Ş. Sarıkamış	Sarıkamış KARS	142	312
Sar-Tur-Otel	2 Yıldızlı	5792/ 07.01.1994	Kar-Çam Tur.A.Ş.	Sarıkamış KARS		

Kaynak: Kars Turizm İl Müdürlüğü verileri

İlde turizm yatırım belgeli işletmelerden Sport Hotel Royal, Doğu Kar Otel ve Sar-Tur otel işletmeleri kuruluş yeri ormanlık alan olduğundan dolayı Danıştay tarafından ormana zarar verdiği gerekçesiyle projeleri iptal edilmiştir.

Tablo 3.18. Belediye Belgeli Tesisler (2007)

KARS	TESİSİN ADI	SINIFI	ODA SAYISI	YATAK SAYISI
KAĞIZMAN	POLAT OTEL	3.SINIF	22	39
ARPAÇAY	RÜYAM OTEL	3.SINIF	6	12
ARPAÇAY	KARDELEN OTEL	3.SINIF	8	16
MERKEZ	LÜTFÜ OTEL	3.SINIF	21	50
MERKEZ	KERVANSARAY OTEL	1.SINIF	16	24
MERKEZ	KENT OTEL	1.SINIF	22	41
MERKEZ	OTEL NUR	1.SINIF	24	40
MERKEZ	OTEL TEMEL	1.SINIF	20	40
MERKEZ	OTEL AKGÜL	1.SINIF	19	32
TOPLAM			158	294

Kaynak: Kars Turizm İl müdürlüğü verileri

İl merkez ve ilçelerinde yer alan önemli belediye belgeli konaklama tesisleri ise Tablo 3.18.'de gösterilmiş olup toplam 158 oda ve 262 yatak kapasitelidir.

Tablo 3.19.Kars İli TURSAB'a Bağlı Seyahat Acenteleri (2007)

ADI	GRUBU	BELGE NO	İLÇE
3 ERLER TURİZM	A	5797	MERKEZ
ÇOBANOĞLU TURİZM (KARS SB.)	A	2869	MERKEZ
ÇOBANOĞLU TURİZM	A	2869	MERKEZ
SINIR TURİZM	A	2460	MERKEZ
VERGÜL TURİZM	A	5707	MERKEZ
CANKAR TURİZM	B	1095	SARIKAMIS
SINIR TURİZM (SARIKAMIS/KARS SB.)	B	2460	SARIKAMIS

Kaynak: Turizm İl Müdürlüğü verileri

İlde TURSAB'a (Türkiye Seyahat Acenteleri Birliği) bağlı 7 adet turizm seyahat acentesi bulunmaktadır. Bunlardan 5 tanesi A tipi yani turizmle ilgili tüm seyahat acenteliği hizmetlerini veren işletme, 2 tanesi ise B tipi yani sadece ulaşım hizmetleri veren işletmelerdir.

3.9. TURİSTİK TESİSLERDE KONAKLAYAN TURİSTLERİN ÜLKELERE GÖRE DAĞILIMI (KARS VE TÜRKİYE KARŞILAŞTIRMALI)

Turizm denince akla bir yerden diğer bir yere nüfus hareketi gelir. Dolayısıyla turistlerin hem Türkiye'yi hem de kenti ziyareti ile ilgili istatistikler aşağıdaki bölümlerin içeriğini oluşturacaktır.

3.9.1. Sayılarla Kars İlini Ziyaret Eden Turistler

Bu bölümde şehri ziyaret eden turistlerin hangi ülkelerden geldiği, sayıları ve geceleme süreleri belirtilmiştir.

Tablo 3.20. OECD Ülkelerinden Ziyarete Gelen Yabancı Turistler (2000–2006)

MİLLİYET	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
ALMANYA	63	382	1 070	476	988	922	695
AVUSTURYA	12	109	98	11	7	41	31
FRANSA	75	193	339	223	492	310	241
İNGİLTERE	165	161	254	684	547	37	81
İRLANDA	-	1	21	62	3	12	37
İSPANYA	4	12	135	35	69	16	2
İTALYA	43	311	367	54	263	191	129
PORTEKİZ	-	1	-	5	-	-	-
YUNANİSTAN	29	109	34	30	69	67	16
ÇEK CUM.	-	32	60	-	119	21	6
İSVİÇRE	5	191	74	4	27	41	23
İZLANDA	-	8	46	4	-	-	-
POLONYA	-	4	7	5	33	-	104
MACARİSTAN	-	-	62	2	7	1	5
BENELÜX ÜLKELERİ	69	251	730	237	269	147	225
İSKANDİNAV ÜLKELERİ	6	28	90	84	15	59	48
TOPLAM AVRUPA OECD ÜLKELERİ	471	1.793	3.387	1.916	2.908	1.865	1.643

Kaynak: T.C.Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım ve İşletmeler Genel Müd. verileri

OECD ülkelerinden Kars'a gelen turistlerin uyruğuna bakıldığında çoğunluğun Almanlardan oluştuğu görülmektedir. Almanların ili en çok ziyaret ettiği 2002 yılından bu yana ziyaretçi sayılarının giderek azaldığı gözlenmektedir. Almanlardan sonra bölgeyi sırasıyla İngilizler, Fransızlar, İtalyanlar ve Benelux ülke vatandaşları ziyaret etmiştir.

Tablo 3.21. Diğer OECD Ülkelerinden gelen ziyaretçi sayıları (2000–2006)

MİLLİYETİ	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
A.B.D.	153	542	624	2 815	1 019	1 063	861
AVUSTRALYA	1	76	75	8	27	34	35
JAPONYA	230	315	792	352	599	390	399
KANADA	4	106	106	53	28	47	60
G.KORE	-	13	10	50	-	-	-
MEKSİKA	-	-	2	-	-	-	-
YENİ ZELLANDA	-	2	45	3	-	-	-
TOPLAM DİĞER OECD ÜLKELERİ	388	1.054	1.654	3.281	1.673	1.534	1.355

Kaynak: T.C.Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım ve İşletmeler Genel Müd. verileri

Diğer OECD ülkeleri içerisinde ise Amerikan ve Japon vatandaşların ön planda olduğu görülmektedir.2006 yılında 861 Amerikan, 399 Japon vatandaşı ili ziyaret etmiştir.

**Tablo 3.22. Doğu Avrupa Ülkelerinden Kars'a Gelen Ziyaretçi Sayıları
(2000–2006)**

MİLLİYET	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
B.D.T.	83	501	1 391	61	752	789	1 833
YUGOSLAVYA	1	60	331	-	-	3	2
ARNAVUTLUK	-	-	20	-	-	-	-
BULGARİSTAN	-	22	4	28	13	3	1
ROMANYA	-	14	55		-	-	9
DİĞER AVRUPA	1 704	21	-		-	-	23
TOPLAM DOĞU AVRUPA ÜLKELERİ	1.788	618	1.801	89	765	795	1.868

Kaynak: T.C.Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü verileri

Doğu Avrupa ülkelerinden gelen ziyaretçilerin dağılımından ise Bağımsız Devletler Topluluğundan gelen turist sayısının (2006 yılı 1.833 turist) diğer Doğu Avrupa ülkelerinden gelen turistlere göre daha fazla olduğunu hatta bu rakamın Almanya'dan gelen turist sayısından bile çok olduğu görülmektedir.

Tablo 3.23. Afrika Kıtası Ülkelerinden Kars İlini Ziyaret Eden Turist Sayıları (2000–2006)

MİLLİYET	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
CEZAYİR	-	-	-	4	-	-	4
LİBYA	-	-	20	-	-	-	-
SUDAN	-	-	-	-	-	-	18
MISIR	-	-	-	-	-	5	6
GÜNEY AFRİKA CUM.	-	1	8	-	-	-	1
DİĞER AFRİKA	-	-	-	-	-	166	43
TOPLAM AFRİKA ÜLKELERİ	-	1	28	4	-	171	72

Kaynak: T.C.Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü verileri

Afrika kıtasından ili ziyarete gelen kişi sayıları incelendiğinde önemli bir ziyaretçi sayısının olmadığı, toplamda 2006 yılı için 72 turist geldiği saptanmıştır.

Tablo: 3.24. Batı Asya Kıtası Ülkelerinden Kars İlini Ziyaret Eden Turist Sayıları (2000–2006)

MİLLİYET	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
BAHREYN	-	10	-	-	-	-	-
İRAK	-	1	70	-	-	-	9
ÜRDÜN	-	-	4	-	-	45	2
S.ARABİSTAN	-	-	2	-	-	-	-
SURİYE	4	-	-	-	-	-	4
İSRAİL	3	512	650	140	521	682	214
TOPLAM BATI ASYA ÜLKELERİ	7	523	726	140	521	727	229

Kaynak: T.C.Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü verileri

Batı Asya bölgesi ülkelerinden gelen turistlerin uyruk ve sayılarına göre İsrail vatandaşları ili en çok ziyaret eden ülke olmuştur (2005'te 727 turist, 2006'da 229 turist).

Tablo 3.25. Güney Asya Ülkelerinden Kars İlini Ziyaret Eden Turist Sayıları (2000–2006)

MİLLİYET	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
ÇİN HALK CUM.	-	8	-	-	22	-	-
HİNDİSTAN	-	-	2	1	-	11	-
İRAN	-	25	70	-	39	33	216
PAKİSTAN	-	1	-	-	6	2	4
DİĞ. GÜN.ASYA	-	-	17	45	4	2	1
TOPLAM GÜNEY ASYA ÜLKELERİ	-	34	89	46	71	48	221

Kaynak: T.C.Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü verileri

Güney Asya'dan gelen turistler arasında İran'dan gelen turist sayısı ise önceki yıllara göre artarak 2006 yılında 216 turiste yükselmiştir.

Tablo 3.26. Kuzey, Orta ve Güney Amerika Ülkelerinden Gelen Ziyaretçiler (2000–2006)

MİLLİYET	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
ARJANTİN	-	3	5	2	-	-	-
BREZİLYA	-	-	3	-	24	33	-
ŞİLİ	-	-	-	-	-	9	-
VENEZÜELA	-	-	-	-	-	43	-
DİĞER K.O.G. AMERİKA	-	1	-	-	-	3	4
TOPLAM K.O.G. AMERİKA ÜLKELERİ	-	4	8	2	24	88	4

Kaynak: T.C.Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü Verileri

Kuzey Orta ve Güney Amerika kıtasından gelen turistlerin ise diğer kıtalara göre daha düşük seviyede kaldığı görülmektedir.

Tablo 3.27. Toplam Olarak Ülkelerden Kars'a Gelen Ziyaretçiler (2000–2006)

MİLLİYET	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
TOP. AVRUPA OECD	471	1.793	3.387	1.916	2.908	1.865	1.643
TOP. DİĞER OECD	388	1.054	1.654	3.281	1.673	1.534	1.355
TOP. DOĞU AVRUPA	1.788	618	1.801	89	765	795	1.868
TOPLAM AFRİKA	-	1	28	4	-	171	72
TOPLAM BATI ASYA	7	523	726	140	521	727	229
TOP. GÜN. ASYA	-	34	89	46	71	48	221
TOPLAM K.O.G. AMERİKA	-	4	8	2	24	88	4
MİLLİYETSİZ	-	-	180	-	-	-	-
DİĞER	777	-	-	-	8	68	76
TOPLAM	3.431	4.027	7.873	5.478	5.970	5.296	5.468

Kaynak: T.C.Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü Verileri

Yukarıdaki tabloların özeti olan Tablo 3.27. irdelendiğinde Kars iline gelen toplam 5.468 turist içinde en fazla paya 3.511 turist ile Avrupa ülkeleri sahip olmakta bunu 865 turist ile Amerika, Batı ve Güney Asya ülkeleri izlemektedir.

Tablo 3.28. Kars İli Turizm İşletme Belgeli Tesislerde Konaklama ve Geceleme Sayıları (2000–2006)

		TESİSE GELİŞ SAYISI			GECELEME SAYISI		
YILLAR	KARS	YABANCI	YERLİ	TOPLAM	YABANCI	YERLİ	TOPLAM
2000	Merkez	3.431	24.396	27.827	4.032	27.093	31125
2001	Merkez	4.027	28.160	32.187	4.126	32.247	36 373
2002	Merkez	7.873	41.308	49.181	9.730	44.846	54 576
2003	Merkez	5.478	49.163	54.641	5.511	50.803	56 314
2004	Merkez	4.875	35.024	39.899	5.268	35.210	40 478
2005	Merkez	5.113	24.345	29.458	6.326	36.494	42 820
	Sarıkamış	183	8.443	8.626	777	11.060	11 837
	Toplam	5.296	32.788	38.084	7.103	47.554	54 657
2006	Merkez	4.339	23.020	27.359	5.309	35.122	40 431
	Sarıkamış	1.129	12.902	14.031	1.651	18.786	20 437
	Toplam	5.468	35.922	41.390	6.960	53.908	60 868

Kaynak: T.C.Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü verileri

Turizm işletme belgeli tesislerde konaklayan turist sayılarının gösterildiği Tablo 3. 28. incelendiğinde konaklayan kişi sayısının 2.000 yılından itibaren sürekli olarak arttığı hatta bu sayının 2002 yılında sıçrama yaptığı -ki bunun sebebi olarak 2001 krizini ve buna bağlı olarak Türk parasının değerinin yabancı paralar karşısında değer kaybetmesi gösterilebilir- daha sonraki yıllarda ise sayının 2002 yılına göre azaldığını fakat artışın devam ettiği gözlemlenmektedir.

Sarıkamış Toprak Otelin 2005 yılında açılması ile 2006 yılında Sarıkamış'a turizm amaçlı gelen turistlerin bu tesislere geliş sayısı 41.390 kişidir. Bu rakamın 5.468'i yabancı turistlerden 35.922'si ise yerli turistlerden oluşmaktadır. Gelen bu turistler ilgili turistik tesislerde 2006 yılında toplam 41.390 gün gecelemişlerdir.

Tablo 3.29. Turizm İşletme Belgeli Tesislerde Ortalama Kalış Süreleri ve Doluluk Oranı (2000–2006)

YILLAR	KARS	ORTALAMA KALIŞ SÜRESİ			DOLULUK ORANI (%)		
		YABANCI	YERLİ	TOPLAM	YABANCI	YERLİ	TOPLAM
2000	Merkez	1,2	1,1	1,1	4,77	32,05	36,81
2001	Merkez	1,0	1,1	1,1	2,40	18,76	21,16
2002	Merkez	1,2	1,1	1,1	4,65	21,42	26,07
2003	Merkez	1,0	1,0	1,0	3,37	31,08	34,46
2004	Merkez	1,1	1,0	1,0	3,50	23,43	26,93
2005	Merkez	1,2	1,5	1,5	3,78	21,80	25,58
	Sarıkamış	4,2	1,3	1,4	1,95	27,80	29,75
	Toplam	1,3	1,5	1,4	3,43	22,95	26,38
2006	Merkez	1,2	1,5	1,5	3,04	20,11	23,15
	Sarıkamış	1,5	1,5	1,5	1,04	11,78	12,81
	Toplam	1,3	1,5	1,5	2,08	16,13	18,22

Kaynak: T.C.Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü verileri

Yıldızlı olarak tanımlanan lüks otellerde konaklayan turistlerden yabancı uyruklu olanlar 2004 yılına kadar ortalama olarak bu tesislerde 1,1 gün aynı şekilde yerli turistler ise ortalama olarak 1,1 gün konaklamaktadırlar. Bu değerler Sarıkamış kayak tesislerinin faaliyete geçmesiyle birlikte 2005 yılından itibaren sürekli artmış ve 2006 yılında ortalama kalış süresi açısından yabancı turistlerde 1,3 güne, yerli

turistlerde ise 1,5 güne ulaşmıştır. Otellerin doluluk oranlarında ise 2005 yılından itibaren yeni otellerin açılmasıyla birlikte matematiksel olarak azalma görülmektedir.

Tablo 3.30.'de yer alan belediye belgeli turistik konaklama işletmelerinde konaklayan ziyaretçilerle ilgili istatistiklerden Kars merkezde konaklayan turist sayısı tüm ilçelerde konaklayan turist sayılarından daha fazladır.2006 yılında toplam yabancı sayısı 559, toplam yerli turist sayısı ise 28.611'dir. Belediye belgeli tesislere gelen turistler 2006 yılında toplam 40.057 defa gecelemişlerdir. Turizm işletme belgeli tesisler ve belediye belgeli işletme tesisleri birlikte ele alındığında turistlerin genel olarak turizm işletme belgeli tesisleri tercih ettiği görülmektedir.

Tablo 3.30. Belediye Belgeli Tesislerde Konaklayan Turist Sayıları (2000–2004)

YILLAR	KARS	TESİSE GELİŞ SAYISI			GECELEME SAYISI		
		YABANCI	YERLİ	TOPLAM	YABANCI	YERLİ	TOPLAM
2000	Merkez	1.002	35.085	36.087	1.065	35.243	36.308
	Diğer	106	3.684	3.790	144	4.673	4.817
	Toplam	1.108	38.769	39.877	1.209	39.916	41.125
2002	Merkez	806	30.189	30.995	1 183	31.909	33.092
	Diğer	28	765	793	45	935	980
	Toplam	834	30.954	31.788	1.228	32.844	34.072
2003	Merkez	417	37.345	37.762	552	37.440	37.992
	Diğer	66	2.898	2.964	74	2.989	3.063
	Toplam	483	40.243	40.726	626	40.429	41.055
2004	Merkez	427	24.993	25.420	513	26.010	26.523
	Diğer	132	3.618	3.750	444	13.090	13.534
	Toplam	559	28.611	29.170	957	39.100	40.057

Kaynak: T.C.Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım ve İşletmeler Genel Müd. Verileri

3.9.2. Türkiye'ye Gelen Turistlerle İlgili Sayısal Veriler

Türkiye'de 2007 yılında işletme belgeli tesislere toplam geliş sayısı 26,8 milyondur. Bunun % 55,1 'ini yabancılar, % 44,9 'unu yerliler teşkil etmektedir. Toplam geceleme sayıları ise 78,8 milyon olup, bunun % 71,8'i yabancı turistlerce, % 28,2 'si yerli turistler tarafından gerçekleştirilmiştir..2007 yılında tesiste ortalama kalış süresi yabancılar için yıllık ortalama 4 gece, yerliler için 2 gece'dir. Yatak

üzerinden yıllık ortalama doluluk oranı ise % 51,1'dir. Doluluk oranının en yüksek olduğu ay % 53 ile Ağustos ayı'dır. Turizm işletme belgeli konaklama tesislerine giriş yapan toplam 14,8 milyon yabancıların 3,3 milyonunu Almanlar gerçekleştirmiş olup, toplam yabancılar içinde % 22 ile ilk sırayı almaktadır. Bunu 1,6 milyon (%18,3) ile Rusya Federasyonu 960,6 bin (% 6,5) ile İngiltere izlemektedir. Toplam 56,5 milyon yabancı geceleminin 16,1 milyonu (% 28,4) Almanlar, 11,9 milyonu (% 16,5) Rusya Federasyonu, 4,4 milyonu (% 6,1) İngiltere tarafından gerçekleştirilmiştir. Belgeli konaklama tesislerinde en uzun süre kalan yabancılar 5 gece ile Avusturya olup, bunu 4,9 gece ile Almanya, 4,7 gece ile İskandinav ülkeleri izlemektedir¹⁴

Sonuç olarak Kars ili ile Türkiye verilerine bakıldığında gelen turist profilinin benzer olduğu, özellikle Almanların, BDT ülke vatandaşlarının hem ülkeyi hem de ili ziyaret eden turistler olduğu görülmektedir. Turist profilinde fark ise Kars ilini ziyaret eden BDT ülke vatandaşlarının çoğunluğu oluşturduğunda görülmüştür. Turistlerin yerli mi yabancı mı olduğu sorusunun cevabına bakıldığında ise Kars ilini daha çok yerli turistler ziyaret etmişken Türkiye'yi ise yabancı turistler ziyaret etmiştir. Geceleme sayılarında ise Türkiye ortalamasının Kars ili geceleme sayısı ortalamalarının 4 katı olduğu tespit edilmiştir.

3.9.3. Kars Turizm Gelirleri

Turizm işletme ve belediye belgeli tesislerde geceleme sayıları toplanıp ortalama olarak 45 USD ile çarpıldığında (sadece konaklama 35 USD ve yeme-içme 10 USD) 2006 yılı itibariyle Kars turizm gelirleri 3.665.115.-USD tahmini olarak hesaplanabilir. Tabi ki bu rakam turistlerin sadece konaklama ve yeme-içme rakamlarının hesaplanmasının güç olması nedeniyle ayrıca turistlerin diğer harcamalarının olması dolayısıyla net bir rakam olmayıp tahmini bir değerdir.

¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz:

<http://www.kultur.gov.tr/TR/BelgeGoster.aspx?F6E10F8892433CFF2B81939FD5B60AFAEF224863CBA28A8C>

Tablo 3.31. Kars Müzesi Ziyaretçi Sayıları ve Bilet Satış Gelirleri (2000–2006)

Yıllar	Yerli Ziyaretçi (Kişi)	Yabancı Ziyaretçi (Kişi)	Toplam Ziyaretçi (Kişi)	Toplam Gelir (YTL)
2000	4.501	1.506	6.007	2.067.-
2001	3.956	3.855	7.811	5.571.-
2002	2.270	2.909	5.129	3.199
2003	2.860	1.160	4.020	2.120
2004	3.330	1.850	5.180	4.250.-
2005	4.130	1.230	5.360	3.060.-
2006	3.555	1.020	4.575	2.325
Toplam	24.602	13.530	38.082	22.592.-

Kaynak: Kars Müze Müdürlüğü verileri

Daha önce Kars Müzesi başlığında tanıtımı yapılan ve kültürel mirasların gelen ziyaretçilere teşhir edildiği müzeyi ziyaret edenlerin sayısına baktığımızda 2006 yılı itibariyle 38.082 kişi olduğu görülmektedir. Bu veri ışığında İlin tarihi zenginliklerinin ne kadar görülmeye değer olduğu bir kez daha göze çarpmaktadır.

İl turizm potansiyeli içerisinde yer alan ve hem il hem ülke hem de yabancı ülkeler için önem arz eden Ani Ören Yeri'ni gezip görmeye gelen ziyaretçi sayılarına bakıldığında ise yabancı ülkelere ören yerini ziyarete gelenlerin yerli turist sayısına yakın olduğu ve 2006 yılı itibariyle toplam ziyaretçi sayısının 10.168 turist olduğu görülmektedir. Gelen ziyaretçilerden 4.821 kişinin yabancı uyruklu, 5.347 kişinin ise yerli olduğu dikkati çekmektedir. Tabii ki müze müdürlüğünden alınan bilgiler ışığında Ani Ören Yeri'ni ziyaret eden özellikle yerli turistlerden özel izinle gelenlerin bu sayıya dâhil edilmediği bu rakamların bilet satışına göre tespit edildiği vurgulanmıştır.

Tablo 3.32. Ani Ören Yeri Ziyaretçi Sayıları(2000-2007)

Yıllar	Yerli Ziyaretçi	Yabancı Ziyaretçi	Toplam Ziyaretçi	Toplam Gelir (YTL)
2000	1.635	2.816	4451	5.542
2001	3.854	4.378	8.232	17.730
2002	3.492	8.150	10.642	33.550
2003	7.350	5.985	13.335	25.750
2004	5.460	4.110	9.570	21.750
2005	8.870	4.890	13.690	28.350
2006	6.215	4.555	10.770	20.575
2007	4.821	5.347	10.168	28.125
Toplam	41.697	40.231	80.858	181.372

Kaynak: Kars Müze Müdürlüğü verileri

3.10. KARS İLİ KAMU GELİR VE HARCAMALARINA GÖRE GENEL DEĞERLENDİRMESİ

Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla (GSYİH) ,bir ekonomide yerleşik olan üretici birimlerin, belli bir dönemde, yurtiçi etkinlikleri sonucu yaratmış oldukları tüm mal ve hizmetlerin üretim değerleri toplamından bu mal ve hizmetlerin üretiminde kullanılan girdiler toplamının çıkarılması sonucu elde edilen değerdir. Bununla beraber GSYİH'ye katılacak mal ve hizmetlerin değerini saptamak önemli sorunlar yaratmaktadır. Piyasa ekonomisine akmayan bazı mal ve hizmet üretimi GSYİH'ye katılmamaktadır (Karakayalı, 2008: 329).

Bu açıklamadan sonra İl iktisadi faaliyetlerine göre GSYİH değerlerine bakıldığında özel sektör payının 245.454.526.-YTL (% 71,2), kamunun GSYİH içindeki payının ise 97.413.422.-YTL (% 28,2) olduğu görülmektedir. Özel sektör payı kendi içinde sektörel bazda ise birinci sırada % 28,7 ile tarım ve hayvancılık, ikinci sırada % 27 ile hizmetler ve % 15,5 ile sanayiden oluşmaktadır. Gelişme hızları ise hizmetler sektörünün daha hızlı bir şekilde büyüdüğünü göstermektedir.

Tablo 3.33. Kars'ta İktisadi Faaliyet Kollarına Göre Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla (2001)

	Değer (YTL)	Sektör Payları %	Gelişme Hızı %
Tarım	98.967.608	28,7	29,5
Çiftçilik ve hayvancılık	97.116.467	28,2	29,7
Ormancılık	1.650.730	0,5	16,7
Balıkçılık	200.410	0,1	27,6
Sanayi	16.569.106	4,8	56,7
Madencilik ve taş ocakçılığı	128.937	0,0	28,8
İmalat sanayi	14.230.684	4,1	67,6
Elektrik, gaz ve su	2.209.485	0,6	11,5
İnşaat sanayi	22.754.768	6,6	77,0
Ticaret	49.614.705	14,4	51,3
Toptan ve perakende ticaret	44.483.503	12,9	48,5
Otel lokanta hizmetleri	5.131.202	1,5	80,8
Ulaştırma ve haberleşme	47.383.119	13,7	96,3
Mali müesseseler	5.929.755	1,7	39,3
Konut sahipliği	8.022.921	2,3	39,4
Serbest meslek hizmetleri	1.060.112	0,3	31,8
Eksi) İzafi banka hizmetleri	4.847.567	1,4	169,4
Sektörler toplamı	245.454.526	71,2	48,0
Devlet hizmeti	97.413.422	28,2	46,5
Kar amacı olmayan özel hiz.kur.	446.847	0,1	114,4
Toplam	343.314.795	99,5	47,7
İthalat vergileri	1.653.908	0,5	28,6
GSYİH alıcı fiyatlarıyla	344.968.703	100,0	47,6

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu verileri

Kamu yatırımları sadece tarım, sanayi ve turizm açısından değerlendirildiğinde ortaya çıkan bu tabloya bakıldığında ile yapılan kamu yatırımların büyük kısmının tarım sektörüne yapıldığı sanayi ve turizme yapılan yatırımların ise çok cüzi kaldığı görülmektedir.

**Tablo 3.34. Kars İli Tarım, Sanayi ve Turizm Kamu Yatırım Tutarları
(2003–2007)**

	2003 (Bin YTL)	2004 (Bin YTL)	2005 (Bin YTL)	2006 (Bin YTL)	2007 (Bin YTL)
Tarım	2.000	2.000	3.500	7.285	9.665
Sanayi			730	6	1.607
Turizm	1	1	280	30	65
Toplam	2.001	2.001	4.510	7.321	11.337

Kaynak: Devlet Planlama Teşkilatı http://www.dpt.gov.tr/kamuyat/il/2006_36.xls

Tarım sektörüne yapılan bu yatırımda DSİ tarafından Kars-Selim sulama ve depolama projesine aktarıldığı görülmektedir.2005 yılında sanayiye yapılan 730.000.-YTL ve 2007 yılında aktarılan 1.607.000.-YTL yatırımda organize sanayi bölgesi için kullanıldığı görülmektedir. Turizm yatırımlarına bakıldığında ise kamu yatırımlarının yetersiz olduğu, 2007 yılına kadar aktarılan toplam 312.000.-YTL olan ödeneklerin Ani Ören Yeri'ndeki eserlerin restorasyonu için, 65.000.- YTL'lik ödeneğin yapımı süren ve yapımında geç kalınmış bulunan Ani Ören Yeri yol çalışması için T.C.Karayollarına aktarıldığı görülmektedir. Kısacası Kars İlinin kamu yatırımlarından almış olduğu pay ilin gelişimi için yetersizdir. Bu konuda yetkili birimler tarafından gerekli önlemlerin alınması gerekmektedir.

Tablo 3.35. Kars Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü denekleri (2005–2007)

Proje Adı	Proje Yeri Ve Tarihi	Gönderilen denek (Ytl)	Proje Adı	Proje Yeri Ve Tarihi	Gönderilen denek (Ytl)
Kars Kalesi Restorasyonu	Kars 24.07.2005	140.000.-	Kars Anı Şehri Koruma Amaçlı İmar Planı ve Hali Hazır Harita Yapım İŖi	Kars Anı ren Yeri 22.08.2007	260.000.-
Kars Kalesi Yolu Yapımı ve Bakım Onarımı	Kars 24.07.2005	500.000.-	Sarıkamuş Turizm Alt Yapı Projesi	Sarıkamuş 23.08.2007	364.000.-
Müdürlük Kültür Merkezi Salonu	Kars Merkez 02.12.2005	37.600.-	Gazi Ahmet Muhtar Paşa Konağının Onarımı	Kars /Merkez 05.09.2007	100.000.-
Müze Müdürlüğü Teşhir, Tanzim ve Çevre Düzenlemesi, Yangın ve Soyguna Karşı Techizi	Kars Merkez 02.08.2005 21.04.2006	300.000.- 450.000.-	Ebul Hamrent Kilisesi Güçlendirme Projesi	Kars Anı ren Yeri 25.07.2007	186 755.-
Atatürk Çocuk Kütüphanesi Hizmet Binası Onarımı	Kars Merkez 09.04.2007 05.09.2007	100 000.- 100 000.-	Proje Yardımı	Kars Merkez 2007	50.376.-
Anı renyeri Tigrant Honenst Kilisesi Restorasyonu	Kars 24.04.2006	67.052.-	Ebul Mencehr Camii	Kars Anı ren Yeri 18.04.2006	122.062.-
Muradiye (İlbeyioğlu) ve Mazlumağa Hamamı Restorasyonu	Kars 25.07.2007	130 000.-	Ebul Muammeran Camii	Anı ren Yeri	186.755.-
Sarıkamuş Kış Turizm Merkezi	Kars 20.04.2006	200.000.-	B.Katedral (Fethiye Camii)	Anı ren Yeri	186.000.-
Kültür Park, Kültür Evi Bahçe Düzenlemesi	Kars 11.04.2007 05.06.2007 05.09.2007	470.000.-	Anı ren Yeri Çevre Koruma Amaçlı	Anı ren Yeri	388.000.-
Anı ren Yeri Yol Yapımı	Kars 06.12.2006/ 21.09.2007	350 000.- 1.500 000.-	Sarıkamuş Telesiyej Yapımı	Sarıkamuş 04/05/2006	3.000.000.-
Anı Şehri Restorasyon İŖi	Kars Anı ren Yeri 27.09.2007	1.500.000.-	TOPLAM		10.488.600.-

Kaynak: Kars İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü verileri

2005-2007 yılları arasında Kars ili turizmi için ayrılan kamu ödeneklerinin 2.896.624.- YTL'si Ani Ören Yerinin restorasyonu için 1.850.000.-YTL'si ise Ani-Kars karayolu için ayrılmıştır.

3.5.2. Vergi Gelirleri

Kars'ta 2007 yılı itibariyle, toplam 30.925 vergi mükellefi bulunmaktadır. Mükelleflerin % 29'u gerçek usulde gelir vergisine, % 12'si basit usulde gelir vergisine tabidir. Mükelleflerin % 56 diğer vergi mükellefleri olup, % 3'ü kurumlar vergisi mükellefidir. Kurumlar vergisi mükelleflerinin toplam içerisindeki payının az olması, İl'de şirketleşmenin zayıf olması ve işyerlerinin büyük kısmının ferdi işletme statüsündeki küçük işyerlerinde örgütlenmesiyle ilgilidir. Buna paralel olarak ta toplanan vergi gelirleri içerisinde gerçek kişilerden elde edilen Gelir Vergisinin payının (% 68) Kurumlar Vergisine (% 12) oranla daha fazla olduğu görülmektedir.

Tablo 3.36. İl Kurumlar Vergisi Mükelleflerinin Şirket Nevilerine Göre Dağılımı (2007)

Anonim Şirket	84
Limited Şirket	606
Kooperatif	138
Kamu İktisadi Kurumu	19
Diğer Tür Şirket	172

Kaynak: Kars Defterdarlığı verileri

Tablo 3.37. Bazı Vergi Türlerinin Dağılımı (Aralık 2007)

	TAHAKKUK	TAHSİLÂT	Tahsilât Nispeti	Tahakkuk Artışı	Tahsilât Artışı
GELİR VERGİSİ	35.803.157,07	30.964.959,50	86,49	12,11	16,75
KURUMLAR VERGİSİ	6.546.424,03	5.636.124,16	86,09	11,13	10,96
KATMA DEĞER VERGİSİ	10.045.713,17	7.405.716,67	73,72	6,55	1,47

Kaynak: Kars Defterdarlığı verileri

Tablo 3.38. Kars İli Vergi Gelirleri Tahakkuk ve Tahsilât Cetveli (2006-2007)

	ARALIK/2006		ARALIK/2007		TAHK. ARTIŞ %	TAHS. ARTIŞ %	TAHSİL ORANI %
	TAHAKKUK	TAHSİLÂT	TAHAKKUK	TAHSİLÂT			
KARS V.D.	64.002.006,20	45.726.847,44	72.562.352,55	48.541.927,79	13,38	6,16	66,90
SARIKAMIŞ	5.384.616,94	3.747.961,47	10.292.872,18	8.490.345,16	91,15	126,53	82,49
KAĞIZMAN	3.234.378,38	2.244.136,28	5.631.860,61	4.695.105,66	74,12	109,22	83,37
DİĞOR	1.531.671,73	1.172.656,67	2.267.696,00	1.656.452,82	48,05	41,26	73,05
SELİM	2.191.904,67	1.895.522,65	3.923.997,25	2.518.387,46	79,02	32,86	64,18
SUSUZ	1.450.145,07	1.109.368,12	1.734.762,93	1.377.301,07	19,63	24,15	79,39
ARPAÇAY	2.138.990,58	1.641.984,03	2.655.095,27	2.030.283,96	24,13	23,65	76,47
AKYAKA	1.290.833,06	1.136.746,76	1.328.418,81	1.213.550,54	2,91	6,76	91,35
MUHASEBE MÜD.	18.719.805,06	18.719.805,06	15.584.082,87	15.578.082,87	-16,75	-16,78	99,96
KUR.SAY.MÜD.	2.080.988,80	1.618.361,93	2.550.634,50	1.559.186,97	22,57	-3,66	61,13
TOPLAM	102.025.340,49	79.013.390,41	118.531.772,97	87.660.624,30	16,18	10,94	73,96

Kaynak: Kars Defterdarlığı Verileri

İlçeler itibariyle vergi tahsilât rakamlarına bakıldığında 8.490.345,16.-YTL ile Sarıkamış ilçesi en fazla vergi tahsilâtının yapıldığı ilçe olmuştur. Sarıkamış'ı 4.695.105,66.-YTL ile Kağızman ilçesi takip etmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Kalkınma, II. Dünya Savaşından sonra dünya ekonomisinde adeta moda bir kavram olarak kullanılmaya başlanmıştır. Savaş sonrası bağımsızlıklarına kavuşan ülkeler, çeşitli kalkınma planlarına ve stratejilerine sıkça başvurmuşlardır. 1980’li yıllara doğru mevcut kalkınma politikalarında temelden bir dönüşüm sağlanmış ve gelinen nokta itibariyle kalkınmanın sürdürülebilirliği gündeme gelmiştir. Sonuç olarak ekolojik ve toplumsal temelde anlamını bulan “sürdürülebilir kalkınma” kavramı ortaya çıkmıştır. Bugünkü ihtiyaçları karşılarken gelecek nesillerin de ihtiyaçlarını göz önünde bulundurmaya ifade eden sürdürülebilir kalkınma kavramı pek çok alanda yansımaları bulmuştur.

Çalışmanın kapsamı açısından sürdürülebilir kalkınma kavramı Kars ilinin ekonomik kaynakları bağlamında özelde ise “turizm” alanında ele alınıp incelenmiştir. Bu kapsamda sürdürülebilirlik açısından Kars’ın ekonomik kaynaklarının çeşitli sorunlar barındırdığını söylemek mümkündür. Geniş bir tarihsel mirasa ve bu anlamda önemli bir turizm potansiyeline sahip olan Kars kenti, sonuç itibariyle bu potansiyeli harekete geçirme noktasında oldukça geride kalmıştır. Sosyo-kültürel ve politik arkaplanı olan çeşitli yaklaşım ve politikalar sonucu kentin ekonomik ve tarihi/kültürel potansiyeli dışarıya tanıtılamamış ve kısır döngü içerisinde hapsolan Kars, adeta kendi kaderine terk edilmiştir. Hatta “Elli milyara satılık şehir” yakıştırması bile yapılan bu kentin temel sorunu, markalaşamaması ve bunun yanı sıra etnik köken temelli siyasetin ekonomik kalkınmanın önünde büyük bir engel teşkil etmesidir. Bu gerçeklikten hareketle kente yapılacak bir yatırımın veya geliştirilecek bir projenin başarıya ulaştırılması için her şeyden önce bu yaklaşım ve politikaların terk edilmesi gerekmektedir.

Öte yandan Kars’ın ekonomik fotoğrafına baktığımızda şöyle bir manzarayla karşılaşmak mümkündür: Son yıllarda yapılan özelleştirme faaliyetleri kapsamında kentin ekonomik kaynakları bir bir özelleştirilmiş ve binlerce kişi işsiz kalmıştır. Sonuçta yeni iş alanları için Batı’ya doğru bir göç olgusu yaşanmıştır. Kent ekonomisinin ana damarlarından olan tarım ve hayvancılık alanında faaliyet gösteren Kars Et Kombinası ve Kars Yem Fabrikası özelleştirilerek satılan ve daha sonra kapanan işletmelerin en önemlileri olarak göze çarpmaktadır. Temel geçim kaynağı

hayvancılık olan yöre insanının bu özelleştirmelerden sonra işsiz kalması bir yana yoksulluk ve çevresel tahribatlar da yaşanmıştır. Kapatılan fabrikaların veya fabrika kurmaya uygun arazilerin üzerinde yapı kooperatiflerinin yaptırdığı binalar, reel anlamda Kars ekonomisine fazla bir katkı sağlamamaktadır.

Çalışmanın bu kısmında ise, daha önceki bölümlerde mevcut durumu ele alınan il ekonomik sektörlerinin, sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı açısından sorunları ve bu sorunlara çözüm önerileri ayrı ayrı ele alınmaktadır.

İl tarım sektörüne ilişkin veriler genel olarak analiz edildiğinde sektörün sorunlarının bir hayli fazla olduğu görülmektedir. Bu sorunlar sırasıyla ele alındığında şu sonuçlara ulaşılmaktadır.

- İlde tarım bilinçli ve teknik olarak yapılmamaktadır. Ayrıca çiftçi eğitim düzeyi oldukça düşüktür.
- Dağınık ve kırsal kesime yayılmış ve mülkiyet sorunu olan tarım alanları rasyonel olarak kullanılmamakta ve kapasite kullanım oranlarının düşüklüğü nedeniyle birim alandan elde edilen verim düşük çıkmaktadır.
- Tarımsal işletmeler yok denecek kadar az ve küçük aile işletmeciliği şeklindedir. Bu nedenle finansman imkânları sınırlı olmakta kredi kullanımında sıkıntı yaşanmaktadır.
- Tarımda modern teknoloji ve girdi kullanımı (araç-gereç, gübre, ilaç, tohum) yaygın olarak kullanılmamakta, üretim düzeyi buna bağlı olarak ta çiftçilerin gelirleri azalmaktadır.
- Diğer sektörlerde olduğu gibi kamu, özel sektör ve sivil toplum kuruluşları (STK) arasında koordinasyon eksikliği ve sorumlulukların yerine getirilmesinde etkinlik sağlanamamaktadır.
- Su kaynakları yeterli olmasına rağmen su kaynaklarının iyileştirilmesi ve sulama yöntemleri ile ilgili konularda çiftçi eğitiminde sorunlar mevcuttur.

Tarım sektörünün ildeki mevcut durumu ile ilgili yapılan bu tespitlerden sonra bu konuda getirilebilecek çözüm önerileri ve atılabilecek somut adımlar şöyle sıralanabilir.

- Öncelikli olarak şunu belirtmek gerekir ki sürdürülebilir kalkınmanın sağlanabilmesi sürdürülebilir kalkınmanın hedeflerinin başında yer alan insan

faktörüne bağlıdır. İnsan faktörü kalkınmanın mihenk taşıdır yani kalkınmanın merkezinde insan yer almaktadır. İnsan hem tatmin edilmesi gereken bir amaç hem de bu amaca ulaşabilmek için olması gereken bir araçtır. Dolayısıyla insanların aktif katılımı olmadan kalkınmak mümkün değildir. Bu bağlamda söz konusu sorunların çözülmesi için insan faktörünün nitelikli olması yani tarımdaki sıkıntının aşılmasında rol alan tüm kesimin sürdürülebilir kalkınma ve tarım hakkında eğitim alarak tam donanımlı olması gerekmektedir.

- Tarım kimyasalları standart ölçüler çerçevesinde kullanılmalıdır.
- Kısmi olarak ilde başlatılan toprak mülkiyetlerindeki düzenlemelerin devam ettirilip toprak sahipliği ve envanterin çıkarılmasında etkinlik sağlanmalıdır.
- İmar planlarına dikkat edilip tarım arazilerinin yerleşim merkezi olarak kullanılmaması yönünde ciddi kararlar alınmalıdır.
- Tarımsal örgütlenmelerin oluşturulmasına hız verilmeli başta sulama birlikleri olmak üzere kooperatifçiliğin yaygınlaştırılması, bir grubun değil tüm üyelerin kooperatiften eşit yararlanmaları için denetim faaliyetlerinin artırılması gerekmektedir, gerekirse bu konuda yetkili kuruluşlar tarafından toplantılar, seminerler düzenlenerek çiftçiler bilgilendirilmelidir. Bu alanda ilde faaliyet gösteren, sürdürülebilir kalkınma için hanelerin gelir düzeylerini yükseltmek, teknik ve sosyal açıdan bilgi ve becerilerini geliştirmek ve bu yolla sorun çözme yeteneklerini artırmaya katkıda bulunmak ve çiftçilere Avrupa Birliğinden kredi temin etmek amacıyla proje desteği veren Kars SÜRKAL Derneğinden etkin olarak faydalanmak gerekmektedir.
- Başta kamu tarımsal desteklemelerinin yeterli düzeye çıkarılması gerekmektedir. Ayrıca özellikle kamu bankaları aracılığıyla çiftçilerin kolay kredi alması yönündeki engellerin azaltılması gerekmektedir.
- Orman eko-sisteminin korunması için orman köyleri gelir getirici faaliyetler anlamında desteklenmelidir.
- Su kaynakları yönetimi uygulanmalıdır. Sulama kaynaklarının sağlanacağı ve yapımına 1995 yılında başlanan Bayburt Barajının, 1997 de başlanan Arpaçay Ovası Sulaması II. Kısım İnşaatının, Kars Barajının bir an evvel tamamlanıp kullanıma açılması ve sulama kanalları ağının genişletilerek

tarımda hayati öneme sahip suyun değerlendirilmesiyle üretimde artış sağlanmalıdır.

- Çölleşme ve erozyona karşı tedbir alınmalıdır.
- Tarım İl Müdürlükleri, Kafkas Üniversitesi Veteriner Fakültesi, Orman Müdürlükleri başta olmak üzere ilgili tüm kurum ve kuruluşlar arasında eşgüdüm sağlanmalı, ilgili kamu kurum ve kuruluşları tarafından çiftçiler eğitim kursları ve seminerler aracılığıyla bilgilendirilmeli ve desteklenmelidirler.

İl nüfusunun önemli kısmının istihdam edildiği hayvancılık sektörü de tarım sektörüne bağlı olduğundan benzer sorunlar bu sektör içinde geçerli olmaktadır. Bu sektörün sorunlarını şöyle sınıflandırmak mümkündür.

- İlde hayvan yetiştiriciliği ağırlıklı olarak meralarda yapılmaktadır. Besi çiftlikleri şeklindeki işletmeler sayılı olduğundan hayvanlar özellikle ilkbahar yaz aylarında aşırı otlatma ve kuraklık nedeniyle yetersiz kalan meralarda beslenmekte bu ise hayvanların beslenmek için engebeli olan arazilerde uzun mesafeler kat etmesine böylece almış olduğu besinin önemli bir kısmının enerji olarak tüketilmesine ve verim düşüklüğüne yol açmaktadır.
- Meraların aşırı otlatma ve iklim nedeniyle zayıflaması İlin yem bitkisi ihtiyacını artırmaktadır. Fakat dağınık arazi ve modern tarımın yapılamaması nedeniyle bu ihtiyaca cevap verilememekte bu nedenle de İle diğer illerden yem bitkisi ihracı yapılmaktadır.
- İlde hayvancılık sektöründeki mevcut diğer bir sorun ise yaygın hayvan hastalıklarıdır. Çiftçilerin hastalıklarla ilgili bilgilerinin yetersizliği, sıhhi besi çiftliklerinin olmaması, mera hayvancılığı yapılması ve illegal hayvan girişleri nedeniyle hayvan hastalıkları özellikle yaz aylarında zuhur etmekte ve hayvan ölümlerine neden olmaktadır. Bu ise hem hayvan sayısının azalmasına doğal olarak ta maliyet artışlarına ve verim kaybına neden olmaktadır.
- İlde kesimhanelerin talebin yetersizliği nedeniyle elde etmiş olduğu beyaz ve kırmızı etlerin satışının ve pazarlamasının güç olmasına paralel olarak üretimlerini ve faaliyetlerini durduğu görülmektedir. Bu da zincirleme olarak tekrar et üreticilerinin pazarlama olanaklarını artırmakta özellikle diğer illere

hayvan satışı yönündeki baskıları artırarak maliyet artışına neden olmaktadır. Böylece ilin diğer illerle olan rekabet gücü zayıflamakta ve hayvansal üretimin azalmasına vesile olmaktadır.

- Kümes hayvancılığında da yem maliyetleri yüksek olduğundan karlılık azalmakta hali hazırda bulunan tesis kapanma aşamasına gelmiştir.
- Süt üretiminde, henüz verimi yüksek sığır türleri yetiştirilemediğinden ve mera hayvancılığı yapıldığından özellikle kış aylarında süt üretim değerleri düşük olmaktadır. Bu da süt işleme tesislerinde yeterli sütün toplanamamasına ve süt ürünleri üretiminin istenilen seviyeye çıkamamasına neden olmaktadır.
- Arıcılık faaliyetinde bulunan arıcıların çoğu il dışından özellikle Karadeniz bölgesinden gelmektedirler. Dolayısıyla arıcılıktan elde edilen gelirin önemli bir kısmı il dışına çıkmakta bu da zaten sermaye yetersizliği çeken il için bir kayıp teşkil etmekte.
- Arılarda ortaya çıkan hastalıklar arılardan elde edilen verimi düşürmektedir.

Hayvancılık sektöründeki bu sıkıntılardan yola çıkarak bu sorunların aşılması için her zaman olduğu gibi öncelikli olarak çiftçilerin bu konuda çağdaş ve yeniliklere açık olarak iyi bir şekilde eğitilmesi gerekmektedir. Buna ilave olarak sorunların çözümünde;

- Meralarla ilgili ciddi düzenlemeler getirilerek meraların ıslah edilmeli, yanlış otlatma engellenerek sürdürülebilirliği sağlanmalıdır.
- Meralarda göletler oluşturularak ve ağaçlandırma yapılarak çayır ve meraların olumsuz iklim ve doğa koşullarından korunması sağlanmalıdır.
- Et başta olmak üzere hayvansal ürün üretiminde çağın teknikleri kullanılmalıdır. Kars ilinde sınırlı sayıda ve atıl kapasite ile çalışan kesimhaneler yeniden yapılandırılmalı, pazar sorunu dâhil sorunları çözümlenmelidir.
- Hayvan hastalıkları ile mücadelede hem Tarım İl Müdürlüğü hem de Kafkas Üniversitesi Veteriner Fakültesi işbirliği ile ortak projeler hazırlanarak çiftçiler eğitim programına dâhil edilmelidir.
- Hayvancılığın geleneksel aile işletmeciliğinden kurtarılarak, modern ve verimli işletmelerin kurulmalıdır. Hayvansal ürünlerin değerlendirilmesi

amacıyla Entegre Et (Kombina) ve Süt ürünleri tesislerinin kurulması, teşviki ve sektördeki lider firmaların bölgeye yönlendirilmesi için gereken tedbirlerin alınması ve Kars Besi Organize Sanayi Bölgesi'nin tamamlanması gereklidir.

- Süt üretimi ile ilgili olarak hayvan ıslahı gerçekleştirilmeli süt verimi yüksek hayvanlar tercih edilmelidir. Ayrıca Süt Birliği adı altında kamu destekli bir Birlik kurularak süt üreticileri teknik ve maddi anlamda desteklenmelidir.
- Süt ürünlerinde markalaşmaya gidilmeli denetimler artırılarak kalite kontrolüne önem verilmelidir.
- İlde deri ve yün işletmelerine önem verilmeli ve il ekonomisine kazandırılmalıdır.
- Arıcılıkta il ekonomisinin kalkınmasında önemli bir yapı taşı olduğundan bu sektörde yaşanan sorunların çözümünde somut adımlar atılmalı, yöre halkı ilgili kurum ve kuruluşlar tarafından bilinçlendirilmeli hatta maddi olarak teşviklerden yararlandırılmalıdır.
- Kaz üretme istasyonları kurularak, yörede damızlık kaz palazları üretilebilir böylece Kars'a özgü diyebileceğimiz kazcılık il tanıtımında ve ekonomisinde katkılar yapabilecek bir seviyeye ulaştırılabilir.

Genel olarak tarım ve hayvancılık sektörü bölge için önemli geçim kaynağı olduğundan kaynaklar sürdürülebilir kalkınma çerçevesinde etkin olarak kullanılmalıdır. Bu bağlamda sürdürülebilir kalkınmanın amacı olan insanların refahını artırmak için, sürdürülebilir kalkınma ile ilgili teoriler ve projeler hakkında hem yöneten hem de yönetilen insanların eğitimine önem verilmeli özellikle çevre, doğal kaynaklar ve diğer ekonomik faktörlerin önemi vurgulanmalıdır.

Gelişmiş ülkelerde sanayi ekonominin temeli ve büyümenin de ateşleyicisidir. Aynı şekilde az gelişmiş ülkeler içinde sanayi büyük önem arz etmektedir. Bu noktadan hareketle sanayi Kars gibi GSMH' dan düşük pay alan bir ilin kalkınması içinde önemlidir. Fakat sanayi sektörünün analizinde Kars'ta imalat sanayi iş yeri sayısına, Türkiye'nin GSYİH'sı içindeki payına bakıldığında sanayinin gelişmediği ,işletmelerin düşük kapasite ile çalıştıkları görülmektedir. Bunun nedenleri arasında ise ilin sınır şehri olma özelliğine bağlı olarak ulaşım ağlarının uç noktasında yer alması bu nedenle pazar alanlarının sınırlı olması, kişi başına gelirin düşük olması ve sürekli artan oranda göç vermesi ile talebin azalması,devlet

yardımlarından düşük pay alması,işletmelerin finansal sorunlarının (öz sermaye yetersizliği, kredi kullanma imkanlarının sınırlı olması ve kredi faizlerinin yüksekliği) olması gösterilebilir.

Çözüm önerileri olarak il sanayi yatırımlarının sadece teşviklerle artırılmayacağı anlaşılmalı ve devlet bölgeye öncelikle yatırımcı olarak girmelidir. Nüfusun bölge içinde kalmasını sağlayacak politikalar üretilmeli, özellikle bacasız fabrika olarak tabir edilen üniversitelerin talebi artıracığı düşünülerek üniversitenin kalitesinin artırılması gerekmektedir. Ayrıca ilde sanayinin sürdürülebilirliği bakımından üretim sürecinde çevreye duyarlı teknolojiler kullanılmalı çevreye zarar verilmemesi için mevcut altyapının iyileştirilmesi yönünde ciddi adımlar atılmalıdır. Yine aynı şekilde üretim yöntemleri, teknolojik gelişmeler ve dış pazar konularında eğitimler verilmelidir.

Tez konusunun asıl unsuru olan turizmde içinde yer aldığı hizmetler sektörü ilde ekonomik manada gelecek vaat eden bir sektördür. Belki mali yapı ve bankacılık açısından zayıf bir görünüm arz etse de özellikle inşaat hizmetleri ve turizm alanında ciddi atılımlar yapılmıştır. İnşaat sektörünün diğer sektörlerle etkileşim halinde olması dolayısıyla ekonominin gelişmesinde etkilidir. Ancak il iklim yapısının sert yani soğuk ve yağışlı geçen gün sayısının fazla olması ve ülke ulaşım sisteminin uç noktasında yer alması inşaat sektörünün olumsuz etkilemektedir. Yine de kalifiye işgücü gerektirmeyen sektörde işçi sıkıntısı yaşanmamakta ilde yaşayanların istihdam edilmesiyle ekonomik katkılar sağlanmaktadır.

Bir diğer hizmet sektör kalemi olan ulaşım sistemine bakıldığında ilde devlet yollarının tamamına yakını asfalt olup demiryolu ile yük ve yolcu taşımacılığına verilen önemin azlığı nedeniyle karayolu ile taşımacılık ön plana çıkmıştır. Ağır kış şartları nedeniyle ve ulaşımın karayolu ile yapılması ise karayollarının kısa zamanda deforme olmasına yol açmaktadır. Bu nedenle ilde özellikle demiryolu ile taşımacılığa gereken önem verilmelidir. Bu bağlamda Kars iline çok büyük faydalar sağlayacak olan Kars-Ahalkelek-Tiflis-Bakü demiryolu Projesine değinmekte fayda vardır.

Kars-Ahalkelek-Tiflis-Bakü Yeni Demiryolu Projesi (KATB) Bakü'de. 25 Mayıs 2005 tarihinde Azerbaycan ve Gürcistan Devlet Başkanlarıyla Cumhurbaşkanımız tarafından imzalanmıştır. Türkiye ile Azerbaycan'ı Gürcistan

üzerinden birbirine bağlayan, Asya-Avrupa ve Asya-Orta Doğu arasında, yeni bir ulaşım koridoru oluşturan KATB Projesi bittiği takdirde yılda 6 milyon ton yük taşınması planlanmaktadır. Türkiye'nin 2006 yılında toplam demiryolu yük kapasitesinin 19,5 milyon ton olduğu düşünülürse KATB hattı tek başına Türkiye'nin toplam yük kapasitesini aşabilecektir. Dolayısıyla Kars ili hem demiryolu ağını geliştirmiş hem de ithalat ve ihracatta önemli bir pozisyon elde etmiş olacaktır. Kısacası bu proje Kars İlinin ekonomik kalkınmasında büyük rol oynayacaktır.

Ermenistan ile sınır ticaretini sağlayan ve 1993 yılında Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki siyasi kriz nedeniyle kapatılan Doğu sınır kapısının açılması yönünde yapılan atılımların ise zaten nüfusu 3 milyon civarında olan Ermenistan'ın il ekonomisine yapacağı katkının Türkiye'ye olan sosyo-ekonomik zararı göz önünde tutulduğunda yeterli olmadığı ve yersiz olacağı öngörülmektedir.

Kısaca DAP projesi olarak adlandırılan ve amacı Doğu Anadolu Bölgesinin diğer bölgelere göre geride olan sosyo-ekonomik gelişmesini hızlandıracak politika ve uygulamaları ortaya koymak, sektörel gelişmeleri hızlandırmak üzere çeşitli alanlarda sektörel analizler yapmak ve öncelikleri belirlemek, bölgede kırsal ve kentsel gelişmeyi sağlamaya yönelik önemli kamu yatırımlarını belirlemek ve özel kesim yatırımlarını özendirici politika ve uygulamaları ortaya koyarak; bölgesel gelişmeyi kamu yerel yönetimler, özel kuruluşlar ve sivil toplum örgütleri ile işbirliği içinde geliştirmek, bölgedeki girişimciliği teşvik etmek, bölgesel iç dinamikleri harekete geçirmek olan Doğu Anadolu Projesi ile Kars ili sosyo-ekonomik manada önemli kilometre taşları kat edecektir.

Tez konusunun mihenk taşı oluşturan ve hizmetler sektörünün alt sektörü olan turizm sektörü Kars İlinin kalkınmasında gerçekten önemlidir. Sanayi sektörünün yeterince gelişmediği, tarım ve hayvancılığın istenilen ölçekte yapılamadığı İlde, turizm ekonomik, kültürel ve sosyal açıdan güçlü bir toplum yaratmak için oldukça etkili araçların başında gelmektedir. Bunun sağlanabilmesi, turizmin doğal ve kültürel temelleri sürdürmeyi amaçlayan ve bölgenin kaynaklarını tüketmeden kullanan bir yapıya sahip olması gerekmektedir. Her sektör gibi turizm sektörünün de yapısal sorunları ve çözüm bekleyen problemleri mevcuttur. Bu sorunların çözümünde hükümetlere, özel sektöre, gönüllü kuruluşlara ve bireylere düşen önemli görevler söz konusudur.

Önceki bölümlerden farklı olarak bu bölümde sorunlar ve öneriler birlikte ele alınacaktır. Şöyle ki;

- Çevre master planlarının yapılmasına öncelik verilmeli, bu plan dâhilinde hareket edilmelidir.
- Kars iline kamu yatırım harcamalarının artırılması yönünde projelerin hazırlanması gereklidir.
- “Sürdürülebilirlik” ilin turizm sektörünün gelişmesinde temel ilke olmalıdır. Yeniden üretilmesi mümkün olmayan turizm varlıklarının korunması konusunda yöre halkı ve ziyaretçiler medya duyuruları ve düzenlenen etkinliklerle bilinçlendirilmelidir. Bu çerçevede, il’de turizm seferberliği başlatılmalı, halka turizm bilinci kazandıracak eğitici programlar düzenlenmelidir
- İlde turizmin gelişmesi, sahip olunan doğal, tarihi ve kültürel varlıkların hem iç ve hem de dış pazarlarda etkin olarak tanıtılabilmesine bağlıdır. Bunu sağlanmasının yolu iyi bir turizm planlamasının ve tanıtımının yapılmasıdır. İlde turizmi tanıtmaya ve pazarlama faaliyetleri var olmasına rağmen daha etkin tanıtım ve pazarlama faaliyetleri yapılmalıdır. Bu sorunun çözümünde Turizm İl Müdürlüğü ve turizm acenteleri tarafından turizm bölgesinin kültürel, tarihi ve turistik çekiciliklerine dikkat çekmek, bölgenin yöresel etkinliklerini tanıtmak, bölgeyle ilgili ulaşım, konaklama, yeme-içme, eğlence vb. konularda bilgi vermek, amacıyla internet ortamında oluşturulmuş web sitelerinin hazırlanması, yazılı ve görsel basında reklamlara ağırlık verilmesi yerinde olacaktır.
- Başta Ani Ören Yeri’ndeki tarihi eserler olmak üzere il tarihi ve kültürel değeri olan eserlerde ciddi tahribatlar olduğu görülmekte bu nedenle eserlerin çoğunda onarım ve korumaya yönelik yeterli önlemler alınmalıdır. Yine bu eserlerin teşhirinde ışıklandırmaya gidilmelidir.
- İlde, ürün çeşitliliğinin zayıf olması, sektörün sahip olduğu potansiyelin yeterince değerlendirilememesinin en önemli nedenidir. Turizm ürünlerinin çeşitlendirilememesi ve turistik ürün arzının yetersizliği sektörün gelişmemesinin en önemli nedenleri arasındadır.

- İldeki turistik tesisler atıl kapasiteyle çalışmaktadır. Turistlerin geceleme süreleri kısadır. Düşük kapasite oranları yeni yatırım yapılmasını engellemekte, işletmeler önce mevcut kapasitelerden yararlanmayı tercih etmektedir.
- Turist talebini artıracak ve kişi başına turizm harcamalarını yükseltecek olan spor, eğlence, alış-veriş merkezleri gibi ikincil hizmet tesislerine yönelik lojistik-destekleyici yatırımlar yapılmalıdır. İlde düşük doluluk oranları ile faaliyet gösteren tesislerin tam kapasite ile çalışmaları bakımından bu tür yatırımların önemi büyüktür.
- Turistik ürün arz eden, bu ürünün işletmeciliğini yapan turizm belgeli işletmeler KOBİ kapsamındaki devlet yardım ve desteklerinden yararlandırılmalıdır. Projesi olan ve yeni yatırımları hedefleyen girişimcilere uygun koşullarda finansman ve vergi kolaylığı sağlanarak turizm yatırımları teşvik edilmelidir.
- Doğal, tarihi ve kültürel mirasın korunması ve geliştirilmesine önem ve öncelik verilmelidir. Turistik tesislerin bulunduğu yörelerde çöp bertarafı ve değerlendirilmesine yönelik önlemler alınmalıdır. Çöp depolama alanları hayvan ve böceklerden izole edilmelidir.
- Kent merkezi çevresinde bulunan hayvan barınaklarının (ahırların) ilin turizm imajına olumsuz etkisinin azaltılması için daha modern bir yapıya kavuşturulması mümkünse başka alanlara taşınması gerekmektedir.
- Kaybolmaya yüz tutan yöresel halıcılık, kilimcilik ve taş ustalığı el sanatlarını turizm amaçlı olarak canlandırmak ve bu alan da kurslar açılarak zanaatkârların yetiştirilmesine önem vermek oldukça önem arz etmektedir.
- İlin önemli turizm merkezlerinde çevre ile uyumlu olmayan, doğal dokuyu bozan ve görüntü kirliliğine neden olan yapılaşmaya izin verilmemelidir. Rekreasyon alanlarındaki kirlenmenin önüne geçilmeli, bu alanlardaki tesislerin çevreyi koruma ve geliştirmeleri için önlem alınmalıdır.
- Turizmin alt sektörlerinde (konaklama, yeme-içme, eğlence, alış-veriş) faaliyette bulunan işyerlerine yönelik özel eğitim programlarına bu aşamada başlanmalıdır. Bu anlamda Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Turizm Otelcilik Programı Öğretim elemanları ve

öğrencilerinden istifade edilerek bölge insanları, turizmin önemi ve ilin gelişmesindeki stratejik yeri konusunda bilinçlendirilmelidir.

- Yöreye turizm operasyonları düzenleyen seyahat acentelerini yöresel özellikler konusunda bilgilendirilmeli ve bu acenteler sürekli denetim altında tutulmalıdır.
- Yaylaların turizme açılması kontrollü biçimde sağlanmalıdır. Yayla turizminin geliştirilmesi projesi çerçevesinde “örnek yayla kentler ” oluşturulmalıdır
- İldeki turistik merkezlere, ulaşım düşük vasıflı karayolları ile yapılmaktadır. Özellikle Ani Ören Yeri’ne ulaşımı sağlayan karayolu ivedilikle tamamlanmalıdır. Organize turlarla bölgeye gelen turistlerin yolculuk sürelerinin uzun olması, yeme-içme ve alışveriş noktalarının yetersizliği sektörün önemli altyapı sorunlarıdır.
- Medeniyetler beşiği ve üç büyük dinin ortak kültür merkezi olan Ani Ören Yeri’nin önemi uluslararası platformda vurgulanmalı, Kars ili ekonomik kalkınması için en büyük potansiyellerin başında olduğu unutulmamalıdır.
- Mevlana’nın Ebu-l Hasan Harakani’den feyz aldığı düşünüldüğünde Mevlana için yapılan Şeb-i Arus etkinliklerinin benzerinin Kars’ta Ebu-l Hasan Harakan-i içinde yapılması için gereken adımlar en kısa zamanda atılmalıdır.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından kültür turizmini canlandırmak amacıyla, başta Ani Ören Yeri ile Kars Merkez ve ilçelerindeki tarihi ve kültürel eserler ile Kars’ın düşmana karşı savunulmasında kullanılan tarihi tabyaların turizme kazandırılması gerekmektedir.
- Her yıl Kars Valiliği tarafından düzenlenen Sarıkamış Şehitlerini Anma Programının, devlet töreni ile icra edilerek tanıtımının yapılması gereklidir.
- Sarıkamış Kayak merkezimizin kapasitesini ve turizm potansiyelini önemli ölçüde arttıracak olan “Cıbiltepe-Karanlıkdere II. Etap Telesiyej Projesinin” hayata geçirilmesi gerekmektedir. Kars ilinde Kayak Merkezi olabilecek kapasitede olan diğer yerlerin tespiti yapılarak Kış Turizmi Kalkınma Projesi’nin hayata geçirilmesi gerekmektedir.

- Kuyucuk Gölü'nün süratle ağaçlandırılması ile kuş türlerinin korunması ve gölün kenarında kuş gözlemciliğinin yapılabilmesi için burada bir rasathane açılması yararlı olacaktır.

Kars ili sahip olduğu tarihi, doğal ve arkeolojik değerleri, zengin folkloru ve kültürel değerleri ile zengin bir turizm potansiyeline sahiptir. Bu potansiyele karşın, bölgenin turizm gelirleri yok denecek kadar azdır. Diğer bir ifade ile bölge turizm açısından değerlendiril(e)memektedir. Turizm sektörünün bacasız sanayi olduğu düşünülürse sürdürülebilir kalkınma ve turizm ilkeleri çerçevesinde, Kars ili turizm tanıtımının güçlendirilmesi ve sektöre yapılan yatırımların artırılması ile birlikte bölgenin refah düzeyi artacak ve arzu edilen neticeler alınacaktır. Sonuç olarak sürdürülebilir kalkınma olgusu bağlamında Kars kenti, oldukça geniş bir potansiyele sahip olmasına rağmen bu potansiyeli harekete geçirme noktasında gerek ekonomik yatırımlar gerekse güçlü bir irade eksikliği söz konusudur.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

BAŞKAYA, Fikret, **Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü**, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.

BELLİ Oktay, "Erken Demir Çağı'nda Ani", **Kars 2.Kent Kurultayı Kafkasya'da Ortak Geleceğimiz**, T.C. Kars Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, ss.76-90

DPT, Doğu Anadolu Projesi Ana Planı, Cilt 2, Ankara, 2000

DPT, Doğu Anadolu Projesi Ana Planı, Cilt 3, Ankara, 2000

DEMİR Cengiz ve ÇEVİRGEN Aydın, **Turizm ve Çevre Yönetimi Sürdürülebilir Gelişme Yaklaşımı**, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, Şubat 2006

EKİNCİ, Oktay, **Kars Kitabı**, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2006

GÜNDOĞDU Hamza, "Kars'ın Anıtsal Yapıları", **Kars "Beyaz Uykusuz Uzakta"**, YKY Sanat Yayıncılık, İstanbul, Aralık 2006, ss.195-227

HACIOĞLU Necdet, **Turizm Pazarlaması**, Uludağ Üniversitesi Basımevi, 3.b., Bursa, 1997

HAN, Ergül ve KAYA, Ayten Aysen, **Kalkınma Ekonomisi: Teori ve Politika**, Üniversite Kitabevi, Eskişehir, 2000

İNCELİOĞLU, Necati, vd., "Turizmin Çevre Üzerinde Etkisi-Türkiye Örneğinin Özellikleri", **Türkiye'de 19. Dünya Şehircilik Kolokyumu**, MSÜ Yayınevi, İstanbul, 1996.

KARAKAYALI Hüseyin, **Ekonomi Kuramı**, Emek Matbaacılık, 7.b., Manisa, 2008

KARS VALİLİĞİ, **Kars 2002**, Kars Valiliği Yayınları, Kars, 2002

KOZAK Nazmi, KOZAK Meryem A. ve KOZAK Metin, **Genel Turizm İlkeler ve Kavramlar**, Detay Yayıncılık, Ankara, 2001

LOBO Manual De Costa, "How To Deal With Tourism In Planning", **Türkiye'de 19. Dünya Şehircilik Kolokyumu**, MSÜ Yayınevi, İstanbul, 1996.

OKTAYER Nagihan, SUSAM Nazan ve ÇAK Murat, **Türkiye'de Turizm Ekonomisi**, İTO Yayınları, Yayın No:2007-69, İstanbul, 2007

ÖNEY, Erden, **Kalkınma İçin Yeni Bir Ticaret Politikasına Doğru**, BM Ticaret ve Kalkınma Konferansı Genel Sekreteri Raporu, Sevinç Matbaası, Ankara, 1973.

YAĞCI Özcan, **Turizm Ekonomisi**, Detay Yayıncılık, Ankara,2003.

MAKALELER

ÇAVUŞ Şenol ve TANRISEVDİ Abdullah, “Sürdürülebilir Turizm ve Yerel Ölçekli Bir Sürdürülebilir Turizm Gelişme Modeli Önerisi”, **Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi**, Sayı:11, 2000,ss.149-159

ÇETİN Murat, “Teori ve Uygulamada Bölgesel Sürdürülebilir Kalkınma”, **C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt 7, Sayı 1, 2006,ss.1-20

ERDOĞAN Nazmiye ve ERDOĞAN İrfan, “Ekoturizm Betimlemeleriyle İletilenlerin Doğası”,**Gazi Üniversitesi İletişim Dergisi**, Sayı 20,Ankara,2005,ss.55-82

GÜRCÜ, Metin, ”Sürdürülebilir Kalkınma”,**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri,1993

İÇÖZ Orhan, “Turizmin Bölgesel ve Ekonomik Etkileri ve Kuşadası Örneği”,**Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Dokuz Eylül Üniversitesi,Sosyal Bilimler Enstitüsü,İzmir,1987.

KAR Muhsin, ZORKİRİŞÇİ Ebru ve YILDIRIM Metin, “Turizmin Ekonomiye Katkısı Üzerine Ampirik Bir Değerlendirme”, **Akdeniz İ.İ.B.F Dergisi**, Sayı 8,2004,ss.87-112

KAYA, İsmet, Sürdürülebilir Turizm Kalkınması Ve Stratejik Toplam Kalite Yönetimi, **Akademik Araştırmalar Dergisi**, Sayı 29,2006,ss.123-138

SEREL Hicran ,“Kalkınma-Çevre İlişkisi ve Sürdürülebilir Kalkınma Modeli (Türkiye Açısından Bir Değerleme)”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Uludağ, Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa,1993

TOPRAK, Düriye, “Sürdürülebilir Kalkınma Çerçevesinde Çevre Politikaları ve Mali Araçlar”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 4, 2006,ss.146-169

TOPTAŞ, Aytaç, “Kars’ın Turizm Potansiyeli, Sorunları ve Çözüm Önerileri”, **Kars Ardahan Iğdır İllerinde Tarih, Kültür ve Ekonomi Sempozyumu**, 27-28 Kasım 2004, Ankara, KAI BİR Yayınları, Sayı:1, Ankara, 2004, ss.158-162.

YAVUZ Ercan ve ZİĞİNDERE Yahya Önder, “Sürdürülebilir Kalkınmanın Turizme Etkisi”, **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 3, Sayı:4, 2000,ss.322-336

ZENGİN, Yunus,“KOBİ’lerde Finansal Sorunlar ve Basel II’nin KOBİ’lere Etkileri; Kars İlinde Bir Araştırma, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars,2008

ELEKTRONİK KAYNAKLAR:

http://tuikrapor.tuik.gov.tr/reports/rwservlet?hayvancilik=&report=RAPOR61.RDF&p_kod=1&p_yil=2006&p_hk1=98&p_duz11=TRA22&desformat=html&p_dil=1&ENVID=hayvancilikEnv , (15.06.2008)

<http://www.akdeniz.edu.tr/muhfak/cevre/coastlearn-r/tourism/con-capacity.htm>-, (12.06.2008)

http://www.cedgm.gov.tr/icd_raporlari/karsicd2006.pdf, (12.06.2008)

<http://www.dpt.gov.tr/>,(15.06.2008)

http://www.dpt.gov.tr/kamuyat/il/2006_36.xls ,(14.06.2008)

<http://www.frmtr.com/halkla-iliskiler-turizm-ve-insan-kaynaklari-lastirma/1024594-turizmin-ekonomik-etkileri.html> ,(15.06.2008)

Kars Valiliği Ekonomik Durum Raporu 2003

Kars Valiliği Ekonomik Durum Raporu 2006

Kars Sanayi ve Ticaret İl Müdürlüğü,2008 Brifing, Kars,Ocak 2008

http://www.kars.bel.tr/kars.php?icerik_id=65 ,(13.06.2008)

<http://www.kars.gov.tr/adi.html> ,(14.05.2008)

http://www.kars.gov.tr/trz_shtk1.html ,(28.05.2008)

http://www.kars.gov.tr/trz_srk_1.html ,(10.06.2008)

<http://www.karstarim.gov.tr/taryapi.asp#arazi>,(12.06.2008)

<http://www.kenthaber.com/IIIDetay.aspx?ID=1418>,(28.05.2008)

<http://www.karskulturturizm.gov.tr/> ,(28.05.2008)

<http://www.kenthaber.com/IIIDetay.aspx?ID=775> ,(16.05.2008)

<http://www.kenthaber.com/IIIDetay.aspx?ID=777>,(16.05.2008)

http://www.korhek.org/khb/khb_006_04-297.pdf, (03.05.2008)

<http://www.ktbyatirimisletmeler.gov.tr/>,(15.06.2008)

<http://www.kultur.gov.tr/>,(15.06.2008)

<http://www.la21turkey.net/index.php?pages=topic&op=cat&cid=101&tid=262>
,(14.06.2008)

<http://www.sanayi.gov.tr/>,(15.06.2008)

<http://www.tarim.gov.tr/>,(15.06.2008)

<http://www.tuik.gov.tr/> ,(15.06.2008)

KARS İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER

TARİHÇESİ

Kars adının kaynağı, bir Türk boyu olan Karsaklardan gelmektedir. M.Ö. 130-127 yıllarında Kafkasya'dan Anadolu'ya gelerek Kars çevresine yerleşmiş ve buraya adlarını vermişlerdir. Dolayısıyla Kars Türkiye'deki en eski Türkçe il adına sahip ilk olma özelliğini taşımaktadır. Araştırmalardan Kars'ın tarih öncesi çağlardan bu yana önemli bir yerleşim merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Kür (Kura) ve Aras Nehri boylarında ve Kağızman İlçesi, Camuşlu köyü yakınlarındaki mağara veya kaya resimleri üzerinde yapılan arkeolojik çalışmalardan yörenin tarihi Cilalı Taş Devrine kadar inmektedir.

Bölge daha sonraları Hititler, Hurriler, Urartular, Kimmerler, İskitler, Partlar, Sasaniler ve Bizanslıların hâkimiyetine girer.

1064 yılında Selçuklu Sultanı Alpaslan şehir ve civarını fethetmiş, böylelikle Türk kavimlerine Anadolu yolu açılmıştır.

Şehir ve çevresinde Moğollar, Akkoyunlular ve Karakoyunlular gibi Türk Devletleri hüküm sürmüştür. 1514 yılında Yavuz Sultan Selim'in bölgeyi fethinden sonra Kars ve çevresi Osmanlılar idaresinde bir serhat şehri haline gelmiştir.

Şehir ve halkına 1855'de Ruslarla yapılan savaşlarda gösterdiği kahramanlıklardan dolayı Sultan Abdülmecit tarafından "GAZİ" unvanı verilmiştir.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda Rusların eline geçen şehir 1918 yılına kadar 40 yıl Rus idaresinde kalmıştır. Bu sırada Kars'ta önce Milli Şura sonra Cenub-ı Garbi Kafkas hükümetleri adı altında mahalli hükümetler kurulmuştur. Bu özelliği ile de Kars Anadolu'da Cumhuriyet rejiminin ilk olarak gündeme geldiği il olmuştur.

Ruslar çekildikten sonra, onların yerini alan Ermeni çeteleri tam bir terör havası içinde, halka türlü mezalimler yapmışlar, içlerinde çocuklarında bulunduğu 41.000 kişiyi şehit etmişlerdir. 1920 yılında şehre giren Kazım Karabekir Paşa komutasındaki Türk ordusu bu bölgeyi yeniden Türk topraklarına katmıştır.

DOĞAL COĞRAFYA

Kars ili Doğu Anadolu Bölgesinin Kuzeydoğu kesimlerinde yer almaktadır. Doğusunda Ermenistan, Güneydoğuda Iğdır, Güneyde Ağrı, Batıda Erzurum, Kuzeyde ise Ardahan illeriyle komşudur.

Yüzölçümü 9442 km² olan il Türkiye topraklarının %1,2'sini kaplamaktadır. Deniz seviyesinden yüksekliği 1768 m.dir. İl 42° 10' ve 44° 49' doğu meridyenleri ile 39° 22' ve 41° 37' kuzey paralelleri arasında bulunur.

Büyük bir plato özelliği gösteren İl topraklarının %51'i platolarla, %19'u ovalarla, %30'luk kısmı ise dağlık ve tepelik alanlarla kaplıdır.

➤ İlin Dağları

Kars'ta yeryüzü şekillerini yüksek platolarla bunlar üzerinde yükselen kıvrım dağları belirler. Kars toprakları Erzurum yöresinde en yüksek noktaya ulaştıktan sonra doğuya doğru yeniden alçaldığı bölgede yer alır.

İlin önemli dağları şunlardır; Soğanlı Dağı (2808 m.), Süphan Dağı (2909 m.), Ziyaret Dağı (2838 m.), Aladağ (3138 m.), Ağadeve Dağı (2423m.), Yaylıca Dağı (2965 m.), Hacihalil Dağı (2366 m.), Borluk Dağı (2699 m.), Allahuekber Dağı (3120 m.), Kabak Tepesi Dağı (3055 m.), Kısır Dağı (3197 m.)'dır.

➤ İlin Akarsuları

Kars ili toprakları bütünüyle, küçük bir bölümü Türkiye sınırları içerisinde kalan Hazar Denizi ana havzası içinde yer alır. İlin bilinen en önemli akarsuları Aras Irmağı, Arpaçay, Kars Çayı'dır.

➤ İlin Gölleri

Kars il sınırları içinde çok sayıda göl vardır. Bunlardan önemlileri Aygır Gölü, Deniz (Çengilli) Gölü ve Turna Gölü'dür.

➤ Vadiler ve Ovalar:

Genellikle dağlık ve yüksek olan Kars İlinden ovalara daha çok çöküntü olukları boyunca oluşmuştur. Bunlar Aras Vadisi, Kars Çayı Vadisi, Kars Ovası'dır.

➤ İklim ve Bitki Örtüsü

Kars ilinin iklimi, denizlerden sıra dağlarla ayrılmasından dolayı soğuk ve serttir. İl merkezi ile kuzeybatısında yer alan ilçeler kışın Sibiryaya üzerinden gelen yüksek basıncın altında kaldığından kışları uzun ve soğuk, yazları kısa, ılımlı hatta serince geçen bir iklim vardır.

➤ **Nem ve Yağış**

Kars'ta 61 senelik değerlere göre senelik ortalama nem %75.5 olup, kış aylarında nemin % 100 olduğu dahi görülmüştür. Nem oranı yazın ise nadiren %61'e kadar düşer. Bütün mevsimlerde bulutluluk oranı fazladır. 61 senelik ortalama değerlere göre bir yıl içerisinde 71 gün açık, 214 gün bulutlu, 80 gün ise kapalıdır. 35 yıllık gözlemlere göre toplam bulutluluk süresi 10 üzerinden 5,1'dir. İl genelinde en fazla yağış ilkbahar aylarında görülmektedir

➤ **Bitki Örtüsü**

Arazinin çoğunluğunu meralar teşkil etmektedir. Kars topraklarının %25'i ekilebilir tarıma elverişli, %75'i ise çayır ve mera olması nedeniyle hayvancılığa elverişlidir.

Kars İline Özgü İlk'ler

- Türkiye'nin ilk Türkçe isme sahip ili,
- Türkiyenin ilk planlı şehri,
- Anadolu'da yapılan ilk Türk Camii (Ebu Manuçehr Camii-Ani),
- Cumhuriyet rejimi ilk olarak Kars'ta telaffuz edilmiştir.(Cenub-i Garbi Demokratik Kafkas Cumhuriyeti),
- 1853–1856 Osmanlı Rus Savaşında, Kars'ın Rus Ordularına karşı kahramanca savunulması sonucunda; kazanılan 1855 Kars Zaferi nedeniyle, verilen "Kars Zafer Madalyası" Anadolu'da bir şehre verilen ilk Gazilik Madalyasıdır.

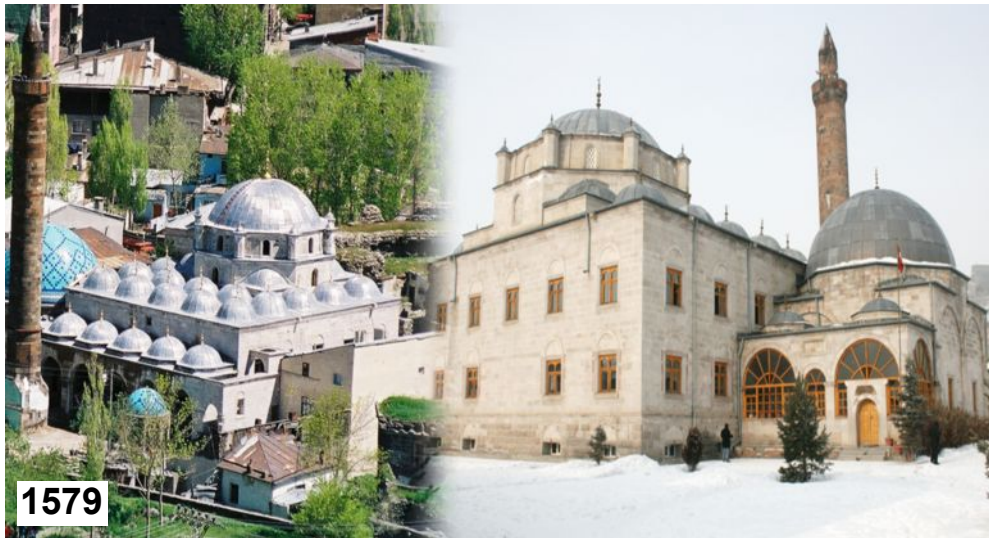
4- KARS KALESİ (ESKİ ve YENİ HALİ)

5- KÜMBET CAMİİ –ONİKİ HAVARİLER KİLİSESİ (ESKİ ve YENİ HALİ)

6- EVLİYA CAMİİ (ESKİ ve YENİ HALİ)

7- NAMIK KEMAL EVİ (ESKİ ve YENİ HALİ)

8- CUMA(TOPÇUOĞLU) HAMAMI (ESKİ ve YENİ HALİ)

9- KARS KÜLTÜR EVİ (ESKİ ve YENİ HALİ)

**10- BÜYÜK KATEDRAL
(FETHİYE CAMİİ)**

EBULMENCEHR CAMİİ

11- KANLI TABYA

12- TAŞKÖPRÜ

13- TİGRAN HONENTS (RESİMLİ) KİLİSESİ

14- SELÇUKLU SARAYI

15- EBU-L HASAN HAKAKANİ TÜRBESİ

ÖZGEÇMİŞ

- 1976 Kars'ta doğdu.
- 1987 İlkokulu Sakarya'da Ali Dilmen İlkokulunda tamamladı.
- 1994 Sakarya Anadolu Lisesini bitirdi.
- 1999 Karadeniz Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümünden mezun oldu.
- 2001 Askerliğini kısa dönem er olarak Çanakkale'de tamamladı.
- 2004 Serbest Muhasebeci Mali Müşavir unvanına hak kazandı.
- 2005 Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Yüksek Lisans Sınavını kazandı.
- 2005 Kafkas Üniversitesi Kars Meslek Yüksekokulu Öğretim Görevliliği sınavını kazandı. Halen Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulunda Öğretim Görevlisi unvanıyla görev yapmaktadır.